

Marian Mocanu, *Ceramica de masă din spațiul vest-pontic în epoca romană. Secolele I-VII p. Chr.*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2021, 290 p.

Pentru cuprinsul spațiului dobrogean, zonă cu o bogată istorie locală, lucrările dedicate ceramicii romane sunt destul de frecvente. Acestea înglobează, în mare parte, aspecte specifice (economice, social-demografice etc.) fiecărei tipologii (*pota(ta)toria*, *conquina(to)ria*, *escaria*, glazurată, realizată în tehnica barbotinei etc.).

Marian Mocanu este un arheolog aplecat către studiul perioadei romane, ce activează în cadrul Institutului de Cercetari Eco-Muzeale „Gavrila Simion” din Tulcea, fiind totodată un cunoscut specialist al ceramicii romane.

Cartea de față, apărută într-un format deosebit, combină imaginile artefactelor antice cu schemele tipologice și interpretarea acestora. Din punct de vedere al structurii, volumul are o succintă *Introducere* (p. 9-10), în care sunt prezentate mai multe informații introductive referitoare la demersul autorului, baza lucrării, prezentarea schematică a acesteia și a obiectivelor propuse. Aceste intervenții au rolul de a lămuri cititorul, de a-l putea introduce în miezul lucrării. A doua parte a lucrării ține de aspectul metodologic. Considerăm că, dezideratul autorului nu ar fi nicidecum plauzibil dacă cercetarea nu ar urma o metodologie riguroasă cu obiective clare. Astfel, rezultatele obținute nu fac altceva decât să susțină încadrarea acestui demers drept un model de cercetare a materialului ceramic, ce este suplimentat de o documentare istorică și de alte instrumente necesare. Abia în a treia parte a lucrării autorul intră efectiv în subiectul principal, cel al ceramicii de masă din spațiul vest-pontic.

Considerații referitoare la ceramica de masă din spațiul vest-pontic (p. 11-20) este titlul capitolului în care sunt redată informații referitoare la metodologia și stadiul cercetărilor. Autorul stabilește încă de la bun început tipul de vase care va fi supus analizelor – *vasa escaria*. M. Mocanu

justifică intervalul cronologic asumat, în conformitate cu materialul arheologic avut la dispoziție, rezultat în urma cercetărilor arheologice efectuate în ultimele 6-7 decenii în siturile arheologice din cuprinsul județului Tulcea. În subcapitolul *Stadiul cercetărilor*, autorul redă și comentează succint toate lucrările referitoare la ceramica romană, de la jumătatea secolului al XIX-lea și până în prezent. Cele mai multe dintre acestea au stat la baza acestui volum.

Capitolul următor (p. 21-142), intitulat *Ceramica de masă din spațiul vest-pontic în perioada principatului*, este consacrat analizei riguroase a materialului ceramic, împărțit pe mai multe categorii. Sunt analizate aspectele terminologice, tipologiile stabilite de diverși specialiști (precum ar fi J. W. Hayes), funcționalitatea și răspândirea ceramicii de masă. Menționăm de la bun început faptul că, pentru fiecare categorie ceramică, autorul a prezentat pe lângă explicațiile necesare (compoziție, forme, cronologie, răspândirea materialului, istoricul cercetărilor etc., precizarea celor patru centre de producție, menționând cu precădere cele din zona Asiei Mici și a bazinului pontic) și catalogul selectiv al inventarului arheologic, cât și imaginile acestora.

O primă categorie, stabilită de autor, este reprezentată de ceramică levantină, *Eastern Sigillata A* (ESA). Este o categorie a ceramicii de masă care se găsește îndeosebi în zona orientală a bazinului mediteranean, având origini siropalestiniene, încadrate cronologic în secolul al II-lea a.Chr. Conform lui M. Mocanu, o altă categorie de artefacte specifică ceramicii de masă din spațiul vest pontic este reprezentată de cea micro-asiatică. Aici sunt analizate două subcategorii de material ceramic, încadrate în această categorie. Prima categorie, *Eastern Sigillata B*, este caracterizată de prezența unui slip roșu, fiind produsă în vestul Anatoliei și încadrată cronologic între secolele I-III p.Chr. A doua subcategorie, *Eastern Sigillata C*, are ca loc de origine orașul Pergam, fiind încadrată cronologic în perioada romană timpurie.

O a treia categorie înglobează ceramica occidentală, reprezentată aici de *Sigillata Italica*, *Gallica* și *Danubiana*. Autorul include în prima subcategorie ceramica de lux, destinată servirii produselor culinare, fiind realizată în atelierele din Arretium, Galia și altele din peninsula Italică. Ceramica de tip *Gallica* este compusă din importuri din vestul Europei, fiind încadrată cronologic în secolul I p.Chr. Ultimul tip încadrat în această categorie este specific provinciilor romane de pe linia Dunării Mijlocii. Din păcate, calitatea acestor produse nu se compară cu cea a categoriile ceramice menționate anterior.

Cea de-a treia categorie este una mai vastă și este consacrată ceramicii pontice. Prima, subcategorie este *Sigillata Pontica*, autorul insistând asupra cercetărilor precedente asupra acestui tip ceramic. În schimb, a doua subcategorie, *Durostorum Red Slip / Lower Danube Kaolin Ware*, reprezintă un grup ceramic specific atelierelor din Moesia Inferior, fiind caracterizată prin pasta fină, de culoare bej sau cenușie, cu slip cărămiziu.

Ceramica pontică glazurată și cea *marmorată* sunt următoarele două categorii cercetate de M. Mocanu, în cadrul cărora acesta identifică mai multe forme, care prezintă anumite caracteristici locale de producere în cazul unor exemplare. Ultimele două subcategorii, *Early Pontic Red Slip Ware* și *Pontic Gray / Brown Slip Ware* sunt caracterizate prin culoare roșietică, respectiv, gri. Acestea sunt încadrate cronologic între secolele II-IV p.Chr.

În al treilea capitol (p. 143-218), *Ceramica de masă din spațiul vest-pontic în Antichitatea târzie*, autorul folosește aceeași manieră de cercetare a materialului ceramic. M. Mocanu are în vedere aici explicarea terminologiei, identificarea tipologică și cronologică a tipurilor reprezentative, structura compozițională a materialului ceramic, istoriografia fiecărei tipologii, descrierea celor trei ateliere de producție ale acestora, precum și inventarierea motivelor decorative prezente pe vase. În acest cadru, putem afirma faptul că, criteriile, respectiv, structura aleasă de autor este una adecvată, fiind ușor de utilizat în cadrul investigării subiectului de către cei interesați direct de subiect. Autorul

analizează artefactele identificate în spațiul vest-pontic pe baza analogiilor cu următoarele grupări ceramice: ceramica nord-africană, reprezentată de *African Red Slip Ware*; ceramica micro-asiatică, reprezentată prin *Late Roman Light Coloured Ware* și *Late Roman C / Phocaeen Red Slip Ware*; ceramica pontică, reprezentată de *Pontic Red Slip Ware*.

Al patrulea capitol este unul de reflecție, intitulat *Ceramica de masă din spațiul vest-pontic în contextul lumii romane* (p. 219-249). În acest segment al lucrării, autorul prelucrează informațiile enunțate în capitolele II și III, făcând referire la Epoca Principatului și cea a Antichității Târzii. Un aspect aparte, analizat aici, este cel referitor la caracteristicile economice și întrepătrunderile culturale între zona vest-pontică și Imperiul Roman. Interpretările informațiilor obținute, expuse sub format tabelar, datele statistice, cât și hărțile, reprezintă maniere excelente alese de autor de expunere și înțelegere a contextului istoric. Un alt aspect discutat în această secțiune este punctarea rutelor comerciale prin intermediul cărora era importată ceramica de masă. Toate acestea, înglobează stadiul cercetărilor până în momentul de față referitoare la subiectul acestui demers. Ultima parte a capitolului este dedicată concluziilor, unde sunt subliniate diverse aspecte referitoare la istoria regiunii vest-pontice și ceramica identificată în acest areal geografic. Astfel, autorul are în vedere o zonă supusă întrepătrunderilor culturale și comerciale, sporită mai apoi de importanța geopolitică și militară din Antichitatea târzie. Un alt aspect interesat al demersului de față este cel al analizei comparative realizată între cele două perioade ale Imperiului Roman, respectiv, cea a Principatului și cea a Antichității târzii. Astfel, M. Mocanu observă multitudinea centrelor de producție a veselei de masă și subliniază importanța atelierelor locale în economia provinciei dobrogene.

La finalul lucrării, autorul a inclus și un rezumat consistent în limba engleză (p. 253-274), un aspect important pentru distribuirea și receptarea adecvată a volumului în lumea științifică internațională. Această rubrică este urmată mai apoi de *Abrevieri* (p. 275-276).

În încheiere, remarcăm documentarea serioasă realizată de dr. Marian Mocanu în

realizarea demersului său. Apreciem analiza tehnică a materialului arheologic avut în vedere de autor, bibliografia (p. 277-290) cuprinzătoare și relevantă asupra subiectului, precum și susținerea informației cu hărți, planșe de desene, fotografii și date tabelare corect întocmite și clar definite. Cu alte cuvinte, avem în față un instrument de lucru deosebit de util, care ar putea constitui baza de plecare al oricărui proiect editorial de acest gen.

Astfel, nu putem decât să ne dorim ca un astfel de demers să reprezinte model de cercetare științifică în istoriografia românească. Ne exprimăm convingerea că acest volum a adus o multitudine de beneficii și date noi în studiul materialului ceramic de masă, din spațiul vest-pontic.

Alex-Marian CORNEA

Alexandru Flutur, Clădirea comandamentului de la Bersobis. Principia de legiune din timpul Principatului. Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2020, 198 p., ISBN 978-606-020-283-7.

Lucrarea intitulată *Clădirea comandamentului de la Bersobis. Principia de legiune din timpul Principatului*, publicată de Alexandru Flutur, muzeograf al Muzeului Național al Banatului din Timișoara, tratează problematica comandamentului militar, accentul fiind pus asupra descoperirilor din situl de epocă romană de la Bersovia (jud. Caraș-Severin).

Alexandru Flutur, doctor în istorie al Universității Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca, ce a susținut teza de doctorat cu titlul *Principia în castrele de legiune (sec. I-III p.Chr.)*, în 2008, sub îndrumarea Acad. Dumitru Protase, prin publicarea lucrării de față dorește să introducă în literatura de specialitate date recente despre taberele militare fortificate. Pe lângă lucrarea de față, care reprezintă o revizuire a tezei de doctorat, autorul a mai publicat și alte articole care tratează diverse aspecte ale castrului de Bersobis, situat în județul Caraș-Severin, precum: *Săpăturile arheologice din castrul Bersobis – campaniile din anii 1998-1999*¹; *Castrul roman de la Bersovia. Istoricul cercetărilor*²; *Ștampilele tegulare ale legiunii a IV-a Flavia Felix de la Bersobis*³; *O pensetă*

*chirurgicală și un bronz din castrul Bersobis*⁴; *Un gladius din castrul Bersobis*⁵; *Legio III Flavia Felix la Bersobis. Aspecte economice*⁶; *Clădirile comandamentului din castrul de legiune traianic de la Bersobis*⁷. De asemenea, merită menționată și lucrarea *Timișoara în amurgul evului mediu*⁸.

Apărută la prestigioasa Editura Mega din Cluj-Napoca, în 2020, lucrarea semnată de Alexandru Flutur este structurată pe capitole și subcapitole însoțite de cuvânt înainte, anexe, planșe, bibliografie și o traducere în limba engleză a principalelor idei ale cărții, după cum menționează autorul, însumând 198 de pagini. De remarcat este faptul că autorul nu a inclus în cuprinsul cărții o introducere, ci a preferat să includă date introductive în primul capitol al lucrării. De asemenea, secțiunea „Anexe” a fost numerotată ca în cazul capitolelor, detaliu care merită a fi semnalat ca fiind ușor atipic pentru structura unei lucrări științifice. Lipsesc deopotrivă concluziile la care ajunge Alexandru Flutur cu privire la studiul întreprins și care considerăm că ar fi subliniat mult mai bine problemele tratate separat în capitolele cărții.

Cele șase capitole ale lucrării cuprind informații asupra clădirii comandamentului din castrele Principatului (p. 13-15), date despre *Principia în timpul lui Augustus* (p. 17-19) și

¹ FLUTUR 2000: 365-372.

² MEDELEȚ, FLUTUR 2002: 95-100.

³ FLUTUR 2004: 157-162.

⁴ FLUTUR, FLUTUR 2007: 75-83.

⁵ FLUTUR 2007: 69-73.

⁶ FLUTUR 2008: 120-124.

⁷ FLUTUR 2011: 145-160.

⁸ DRAȘOVEAN, FENEȘAN, FLUTUR, SZENTMIKLOSI *et alii* 2007.

considerații asupra clădirii comandamentului de la Berzobis (p. 21-28). Ultimele capitole aduc informații despre *Principia în cadrul arhitecturii militare* (p. 29-32), evidențiază *Trăsăturile generale ale comandamentelor de legiune după epoca lui Augustus* (p. 33-40) și precizează date despre *Clădirea comandamentului ca spațiu sacru* (p. 41-48). Secțiunea *Anexe* aduce completări asupra subiectului cu date despre campaniile arheologice desfășurate între 1998-2005 la *principia* de la Berzobis, autorul făcând conexiuni și cu alte edificii din timpul lui Augustus, precum *principia* în castrele de legiune din Germania, din Britannia sau din provinciile danubiene. Sunt realizate deopotrivă asocieri cu forul de lemn din Colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa sau cu *principia* din Orient și nordul Africii. Planșele incluse în lucrare întregesc tabloul conturat de autor, oferind cititorului o viziune cât mai evidențiată asupra așezării de la Berzobis.

Reperetele introductive, tratate destul de expeditiv de autor în cadrul primului capitol, fac referire la cercetările lui Rudolf Fellmann și Harald von Petrikovits, profesori din spațiul german care și-au manifestat preocupările în direcția arheologiei romane. Astfel, Alexandru Flutur face cunoscută distincția utilizată de Rudolf Fellmann cu privire la cele trei tipuri de comandamente militare, după cum urmează: primul tip avea ca spațiu central o curte înconjurată din patru părți de câte un portic, cu sau fără șiruri de camere și sanctuar (*aedes*); al doilea tip este reprezentat de o curte înconjurată din trei părți de „porticuri” și nu de „portice”, cum menționează autorul (p. 13), cu o curte interioară, șiruri de încăperi și sanctuarul castrului; tipul al treilea se distinge printr-o sală acoperită (*basilica*) în locul curții interioare identificate la cel de-al doilea tip de *principia*. Pe lângă aceste informații, autorul atrage atenția și asupra altor studii în privința comandamentelor de legiune, precum cele publicate de Anne Johnson, Alfred von Domaszewski, Friedrich Rakob și alții.

Al doilea capitol tratează castrele augusteice din zona Rinului, autorul menționând trei faze principale de cristalizare ale acestora și elementele definitorii, precum curtea, *basilica* și încăperile posterioare. În acest sens, Alexandru Flutur face

trimitere la castrele romane de la Haltern, Neuss, Oberaden și Marktbreit încercând să surprindă particularitățile comandamentelor din timpul lui Augustus, cum ar fi existența porticurilor și a intrărilor monumentale, a basilicilor, a încăperilor posterioare cu rol mai mult religios decât administrativ, a capelei stindardelor (*aedes signorum*) și a clădirii comandamentului (*praetorium*). În schimb, autorul remarcă în această perioadă absența încăperilor destinate armamentului și echipamentului militar (*armamentaria*). În cazul așezărilor militare din timpul lui Augustus predomină arhitectura din lemn, care evidențiază tocmai caracterul temporar al construcției, la Berzobis fiind identificate două faze succesive de lemn până la ridicarea structurii din piatră.

În cel de-al treilea capitol autorul analizează clădirea comandamentului de la Berzobis, fiind identificate dimensiunile castrului (490 x 410 m), perioada în care a fost ridicată fortificația și prezentarea succintă a concluziilor la care s-a ajuns în urma cercetărilor arheologice, respectiv, prezența unui val de pământ care avea rol defensiv, constatarea a mai multor faze de construcție, observarea unor serii de restaurări și modificări înaintea părăsirii castrului și existența urmelor unui incendiu devastator. De asemenea, sunt prezentate părerile împărțite ale cercetătorilor care au realizat săpăturile arheologice la Berzovia, precum și planul castrului cu detalieri privind fazele construcției de lemn și faza de piatră.

În cel de-al patrulea capitol autorul vorbește despre arhitectura castrelor realizată de un arhitect al legiunii sub supravegherea prefectului taberei (*praefectus castrorum*), cu precizări asupra procesului de construcție a așezărilor militare. Este prezentată totodată relația dintre planul clădirii comandamentului și cel al forului civil, autorul făcând referire la diferite teorii susținute de specialiștii preocupați de această chestiune.

Ultimele două capitole urmăresc trasarea caracteristicilor comandamentelor după epoca lui Augustus și considerațiile privind însemnătatea comandamentului ca centru religios. Autorul menționează informații asupra planului castrelor, fiind reluate anumite detalii precum cele legate de

numărul de porticuri, de monumentalitatea intrării și a clădirii comandamentului. De asemenea, sunt prezentate aspecte privind religia în armata romană, a importanței simbolului stindardului, a acvilei legionare și a imaginilor împăratului.

Deși lipsesc concluziile, lista bibliografică, bine structurată, cuprinde un număr considerabil de lucrări, textul fiind însoțit și de o serie de planșe cu hărți, planuri și ilustrații, bine realizate, menite să completeze informațiile enunțate de autor.

Observațiile noastre expuse mai sus, asupra unor chestiuni care puteau fi revizuite înainte de publicarea finală a textului, nu reduc din caracterul inedit al subiectului cercetat de autor, care după cum menționează în *Cuvânt-înainte*, asumându-și lacunele și stângăciile, a dorit o prezentare sintetică a edificiului militar din timpul Principatului.

BIBLIOGRAFIE

DRAȘOVEAN, FENEȘAN, FLUTUR, SZENTMIKLOSI et alii 2007 Drașovean, F., Feneșan, C., Flutur, A., Szentmiklosi, A. et alii, *Timișoara în amurgul evului mediu*, Ed. MIRTON, Timișoara.

FLUTUR 2011 Flutur, A., *Clădirile comandamentului din castrul de legiune traianic de la Bersobis*, in: *Analele Banatului*, S.N., XIX, 145-160.

FLUTUR 2008 Flutur, A., *Legio IIII Flavia Felix la Bersobis. Aspecte economice*, in: Benea, D. (red. resp.), *Studii de istorie economică a Daciei romane*, in col. BHAUT X, Timișoara, 120-124.

FLUTUR 2007 Flutur, A., *Un gladius din castrul Bersobis*, in: *Analele Banatului*, S.N., XV, 69-73.

FLUTUR 2004 Flutur, A., *Ștampilele tegulare ale legiunii a IV-a Flavia Felix de la Bersobis*, in: *Analele Banatului*, S.N., X-XI, 157-162.

FLUTUR 2000 Flutur, A., *Săpăturile arheologice din castrul Bersobis – campaniile din anii 1998-1999*, in: *Analele Banatului*, S.N., VII-VIII, Timișoara, 365-372.

FLUTUR, FLUTUR 2007 Flutur, A., Flutur, L., *O pensetă chirurgicală și un bronz din castrul Bersobis*, in: *Analele Banatului*, S.N., XV, 75-83.

MEDELEȚ, FLUTUR 2002 Medeleț, F., Flutur, A., *Castrul roman de la Berzovia. Istoricul cercetărilor*, in: *Patrimonium Banaticum*, I, Timișoara, 95-100.

Adelina PICIOR

Volodymir Koloda, Serhiy Gorbanenko, *Agriculture in the Forest-Steppe Region of Khazaria*, in col. „East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450”, translated by Maryna Sergegyeva, Brill, Leiden-Boston, 2020, 115 p.

Relativ de puțin timp am intrat în posesia unui volum semnat de doi specialiști din Ucraina, care au publicat o lucrare cu o tematică care îmi suscită interesul de aproape 20 de ani și, anume, evoluția agriculturii în timp, în spațiul central și est-european. Primul dintre autori este profesor și cercetător la „H. S. Skovoroda” Kharkiv National Pedagogical University din Kharkiv, al doilea fiind un tânăr cercetător la Institute of Archaeology of Ukrainian National Academy of Sciences, activând în Early Slavs Department¹. Volumul nu impresionează prin numărul

de pagini², ci prin conținutul acestuia, reflectând prin date concrete o evoluție a indeletnicirilor agricole într-un areal geografic, marcat de alternanța zonelor împădurite cu cele de stepă, în bazinul Donețului. Prin acest uriaș rezervor natural „s-au scurs” toate populațiile care au influențat decisiv din punct de vedere biologic, etnic, cultural și politic întregul areal euro-asiatic. „In the first place, the human factor was the most important” este precizat chiar de către autori încă din prefața cărții (p. VII).

Datele obținute se bazează în principal pe rezultatele cercetărilor arheologice în patru situri din zona de interes și, anume, Verkhnyi Saltiv, P'yatnyts'ke I, Mokhnach și Koropovi Khutory, toate aflate în regiunea Kharkiv, în valea Donețului, într-o zonă cu potențial agricol imens. Astfel, analizelor asupra evoluției principalelor instrumente agricole li s-au

¹ În contextul unui război nemilos și nedrept declanșat de Rusia, care a afectat întreaga populație civilă din Ucraina, nu ne dorim decât ca autorii acestui volum să-și fi continuat activitatea în deplină siguranță și integritate fizică și psihică.

² Volumul de față are doar 115 p. cu tot cu materialul ilustrativ, bibliografie și indici.

alăturat datele arheozoologice și paleobotanice, informațiile despre topografia, relieful, clima, potențialul acvifer, vegetația și structura geologică a subsolului.

Volumul este structurat în șase capitole, fiind precedat de o scurtă Introducere și de o succintă analiză a resturilor lemnoase identificate în situl de la P'yatnyts'ke I, realizată pe numai o jumătate de pagină. Lucrarea conține un număr echilibrat (dacă ne raportăm la numărul total de pagini al cărții) de figuri, fotografii, diagrame, tabele și planșe, care vin să susțină informația scrisă.

Primul capitol, intitulat *Historiography and History of Research* (p. 4-17), constituie o succintă trecere în revistă a contribuțiilor în domeniu, dublată de o rapidă „scanare” a rezultatelor obținute în cele patru situri arheologice menționate mai sus, în orizontul cultural de manifestare a grupului cultural Saltovo-Mayaki. Evident, salturi spectaculoase în ceea ce privește intensificarea săpăturilor arheologice, descoperirile și rezultatele obținute au fost înregistrate cu precădere în ultimele două-trei decenii. Interesantă este decizia autorilor de a ilustra figurile specialiștilor, care s-au preocupat de diferite aspecte ale evoluției istorice a acestor teritorii în veacurile VII-XI d.Hr. și, în mod special, ale cercetătorilor care au condus campaniile de săpături arheologice în cele patru situri emblematice. Astfel, ne-am familiarizat cu particularitățile fiecărui sit în parte, încercând să ne imaginăm modul de viață al comunităților medievale timpurii, raporturile cu populațiile învecinate, precum și relațiile stabilite între așezările deschise și fortificațiile, care aveau menirea să le protejeze și să supravegheze întreaga vale centrală a râului Doneț.

Al doilea segment al lucrării este intitulat sugestiv *Methods of interpreting the agricultural material* (p. 18-30), în care autorii prezintă metodologiile de lucru și categoriile de artefacte luate în calcul pentru analizele acestora. Astfel, sunt definite componentele domeniului agricol și sunt stabilite relațiile dintre acestea. Iar în funcție de unitățile de relief, tipurile de sol și climă, sunt stabilite categoriile, tipurile și variantele specifice instrumentarului agricol (vezi p. 19, Fig. 2.1). Tot în acest capitol, autorii realizează și o succintă caracterizare a uneltelor agricole identificate în principal în cele patru situri dispuse de-a lungul văii Donețului (analiză reluată în capitolele 4 și 6). Sunt incluse aici inclusiv relaționări tipologice și cronologice cu artefacte specifice descoperite în situri cu orizonturi culturale și diacronice similare, cum ar fi cele din aria de manifestare a culturii Sântana de Mureș-Cerneahov. Astfel, se poate observa cum unele forme evoluează lent de-a lungul a mai multor secole, în schimb, tehnologia prelucrării acestora se îmbunătățește constant. Saltul tehnologic la nivel manufacturier se

reflectă în obținerea unor soiuri performante de cereale și, implicit, o producție mai mare. În plus, asocierile între diferite categorii de unelte grupate în același areal demonstrează diversitatea îndeletnicirilor și varietatea culturilor. De asemenea, în acest capitol sunt descrise succint principalele categorii de unelte în funcție de activitățile în care erau implicate/folosite (arare, săpare, afânare, tăiere/recoltare, cules etc.), în relație cu tipurile de soluri și microclimatul creat de apropierea elementelor naturale – pădure, apă, tipuri de vegetație. O atenție aparte a fost acordată părților active ale instrumentelor de arat și, în mod deosebit, atelajelor de arat simple sau complexe (p. 20-24, Fig. 2.2-2.8).

Capitolul 3, intitulat *Natural conditions and resettlements areas* (p. 31-45), a fost conceput pentru a evidenția relațiile de interdependență între climă – relief – evoluția demografică – tipuri de unelte – soiuri de plante/cereale cultivate – agricultură/economie. Coroborarea tuturor datelor i-a determinat pe cei doi autori să susțină că în timpul Holocenului subatlantic și fazele sale au fost create condiții climatice favorabile dezvoltării comunităților Saltovo. Astfel, într-o primă fază (intervalul cuprins între circa 400-800 ani) s-a observat o scădere a temperaturilor, în timp ce pentru a doua perioadă a Holocenului (intervalul cuprins între circa 800-1200 ani) s-a înregistrat o încălzire graduală în zona de silvostepă. Segmentul stepă-pădure a reprezentat cadrul natural adecvat pentru organizarea vieții cotidiene a acestor comunități umane. Concluziile se bazează pe o succintă analiză a condițiilor paleoclimatice și de relief întreprinse în ultimele decenii în acest areal geografic. Prin urmare, subunitățile de relief ocupate de elementul antropic, precum și particularitățile microclimatice au determinat gradul de dezvoltare și evoluția populațiilor acestui grup cultural (hărțile de la figurile 3.1-3.5 sunt relevante).

Unul dintre cele mai consistente capitole este denumit sugestiv *Arable farming* (capitolul 4, p. 46-70). Practic, în acest segment al lucrării autorii reconstituie pe baza unor analize destul de riguroase (într-o foarte comprimată formă) toate etapele organizării vieții agricole ale comunităților din bazinul Donețului, de la unelte, la soiurile de plante/legume cultivate, la depozitele pentru conservarea produsului agricol (gropi amenajate sau vase de provizii de mari dimensiuni). Aici sunt reluate și detaliate datele oferite în primele două capitole ale lucrării. Astfel, autorii au urmărit analiza tuturor categoriilor de unelte (de la cele de arat și săpat, la instrumentele agricole folosite cu mâinile pentru recoltare), evoluția formelor, a tipurilor structurale și a dimensiunilor, fiind puse în relație cu tipurile de sol și plante cultivate. Baza materială de studiu a reprezentat-o în esență artefactele specifice

descoperite în cele patru situri menționate mai sus, toate aflate în bazinul Donețului. Autorii disting mai multe categorii de unelte, unele fiind considerate ca principale, în funcție de importanța lor în timpul lucrărilor agricole. După părerea noastră o astfel de clasificare nu este neapărat obiectivă și nici complet utilă unui astfel de demers. Cu siguranță, prezența într-un sit arheologic a unui/unor anumit/anumite tip/tipuri de brăzdar/brăzdare induce fără îndoială convingerea că membrii acelei comunități foloseau variante diferite (simple sau complexe) de atelaje de arat. Însă, această situație nu este cu adevărat relevantă dacă în cadrul aceluiași orizont cultural nu sunt depistate și alte unelte agricole. Cu alte cuvinte, congruența relațională între categorii de instrumente agricole poate determina și revela tipurile de activități agricole, tehnica de producție agricolă, precum și diversitatea/calitatea soiurilor de cereale/plante cultivate. Cu siguranță, proiectarea acestor descoperiri pe suport cartografic poate să indice formele de agricultură practicate de comunitățile umane arhaice. Extinderea ariei de cercetare și analiza comparativă a tipurilor descoperite într-un areal extins ar putea genera date esențiale pentru tema dezbătută în paginile acestui volum. O simplă descriere și ordonare a instrumentarului agricol este insuficient în momentul de față. Doar coroborarea datelor obținute prin analize de sol, palinologice, arheobotanice, arheozoologice, paleoantropologice, arheolingvistice etc. ar putea induce rezultatele în zona interpretărilor corecte. Este vorba de o metodologie de lucru corectă, aspect stabilit încă de la bun început de autorii volumului. Evident, totul este perfectibil.

Din punct de vedere tipologic și funcțional surprinde numărul destul de ridicat de unelte agricole, dar și, în mod particular, prezența brăzdarului de tip simetric (în mai multe variante și dimensiuni diferite), care a fost utilizat cu certitudine atât pe sistemele de arat simple cât și complexe (pluguri de formă triunghiulară și patrulateră). De asemenea, identificarea acestora alături de alte categorii de unelte (cum ar fi spre exemplu cuțitele de plug, sapele, ramele de hârleț, coasele și secerile) în același complex arheologic sau în perimetrul aceluiași sit reprezintă realități ideale pentru o cercetare exhaustivă.

Datele paleobotanice, deși, destul de puține în comparație cu nevoile unui astfel de demers, vin să completeze fericit spectrul cercetărilor propuse. Evident, datele parțiale susțin, ca și în alte situații, diferențe considerabile între tipurile de cereale cultivate la acea vreme (mei – peste 40%, orz – peste 20% și diferite soiuri de grâu – între 5 și aprox. 15%). Analiza depozitelor (gropi și vase de provizii) în care acestea erau conservate proiectează o imagine cât mai corectă a vieții agricole arhaice în bazinul Donețului.

Neîndoielnic, acest demers nu putea fi privat de datele arheologice și paleofaunistice (incluse în capitolul 5, *Animal husbandry*, p. 71-83), care să susțină conturarea tabloului pastoral al acestei zone, pentru veacurile VII-XI d.Hr. Spațiul geografic vizat, alternanța formelor de vegetație specific acesteia, dar și condițiile climatice au permis practicarea celor două forme de viață agricolă principale: cultivarea plantelor și creșterea animalelor. Numărul apreciabil de materiale arheozoologice, precum și analizele aferente a acestora a determinat în acest caz dimensiunea și complexitatea concluziilor. Deși, raportul dintre cantitatea de material paleofaunistic prelevat diferă de la un sit la altul, imaginea de ansamblu nu poate fi alterată 100%. În concluzie, comunitățile arhaice din bazinul Donețului s-a preocupat atât de creșterea intenționată a animalelor pentru hrană și materie primă cât și de vânătoare, pentru asigurarea necesarului de hrană. Astfel, pe baza analizelor arheozoologice dintre animalele domestice pare să predominie ovicaprinele și bovinele, dar sunt documentate deopotrivă porcul și calul. Determinările demonstrează într-o anumită etapă creșterea selectivă a animalelor pentru hrană, pentru perpetuarea speciei și pentru obținerea materiei prime necesară confecționării articolelor de îmbrăcăminte dar și a uneltelor. Sistemul pastoral presupunea derularea activităților agricole dar și creșterea animalelor cam în același spațiu de habitat. Uneltele specifice acestor activități vin să completeze datele arheozoologice.

Ultimul capitol (*The Khazar and their neighbors: a comparative analysis, in lieu of conclusions*, p. 84-99) este dedicat aprecierilor de natură istorică și concluziilor. Deși, sunt reluate date din capitolele anterioare, acest segment al lucrării este binevenit în contextul în care autorii realizează scheme comparativ-funcționale și cronologice pentru cele mai importante instrumente agricole. De asemenea, analiza succintă a raporturilor dintre populațiile dintr-un areal mai larg permite conturarea realităților istorice complexe și corecte. Aceste grupuri umane nu au evoluat separat de aceste realități înconjurătoare, determinate de expansiunea statului Rusia kieveană, de dezvoltarea și decăderea Khaganatului Khazar, politica militară a comunităților de nomazi vechi turci și multe altele. Astfel, în opoziție se află comunitățile sedentare sau semi-stabile și grupurile de populații de nomazi, care au cunoscut o mobilitate extraordinară într-un areal geografic imens. Primii au evoluat și în „umbra” puterii politice a Khaganatului Khazar și a Rusiei Kievene. Astfel, asigurarea celor necesare traiului cotidian, dar și obținerea surplusului pentru plata dărilor/tributului sau pentru schimburile comerciale a devenit o prioritate absolută a acestor comunități agricole. Perfecționarea instrumentarului agricol, a tehnicilor și îmbunătățirea soiurilor de plante

cultivate au reprezentat soluțiile viabile atingerii acestui obiectiv. Într-un astfel de cadru geopolitic a avut loc inovația dar și transferul de cunoștințe și tehnologie. În sprijinul acestei idei se înscrie și schemele structurale și cronologice realizate de cei doi autori. Astfel, se poate observa cu ușurință prezența unor tipuri de unelte cu forme asemănătoare într-un spațiu geografic relativ extins (ocupat de comunități umane diferite), pe parcursul a cel puțin trei secole. Schița finală redă, cu mici excepții, continuitatea utilizării aceluiași forme de instrumente agricole încă din cultura Sântana de Mureș-Cerneahov și până în secolele X-XII.

Acest volum se încheie practic cu o jumătate de pagină de analize pe resturi de lemn și cărbune cu rezultate deși insuficiente, destul de sugestive pentru acest demers.

Bibliografia și o listă scurtă de indecși reprezintă ultimele părți din structura acestui volum.

Evident că tema are un potențial de cercetare și

dezbateri imens și încă de actualitate în discursul istoriografic prezent. Autorii acestei mici monografii au încercat să proceseze în cele doar 115 pagini o cantitate imensă de material arheologic și informativ. Chiar dacă pe alocuri creează impresia de superficialitate, segmente întregi ale lucrării sunt bine încheiate și argumentate. De asemenea, reluarea unor discuții și analize în segmente diferite ale cărții nu afectează extrem calitatea actului editorial. Bineînțeles, fiecare opinie și analiză se bazează pe criterii mai mult sau mai puțin obiective. Însă, per ansamblu, avem în față o lucrare bine documentată și suficient de structurată pentru atingerea obiectivelor propuse. Nu putem decât saluta și felicita pe autori pentru acest proiect, care poate oricând să crească în timpuri normale, liniștite și emulante din punct de vedere științific.

George BILAVSCHI

Robert Daniel Simalcsik, *Evoluția în timp a structurii antropologice a populațiilor de pe teritoriul comunei Săbăoani, județul Neamț*, Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2021, 289 p. ISBN 978-606-020-378-0

Lucrarea de față, elaborată ca teză de doctorat în cadrul Facultății de Biologie a Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, sub îndrumarea științifică a prof. dr. Ioan Moglan și prof. dr. Dumitru Cojocaru, a fost publicată recent de dr. Robert Daniel Simalcsik la prestigioasa editură clujeană Mega.

Autorul este cercetător științific gradul III (din 2017) la Centrul de Cercetări Antropologice „Olga Necrasov” al Academiei Române, Filiala Iași, astfel fiind evidentă apartenența sa profesională la școala antropologică ieșeană, unde s-a format alături de specialiștii antropologi Dan Botezatu, dr. Maria Știrbu și dr. Georgeta Miu, cărora le mulțumește în primele pagini ale cărții. În calitate de specialist în paleoantropologie și antropologie fizică contemporană, Robert Daniel Simalcsik a studiat numeroase eșantioane paleoantropologice din

România și Republica Moldova¹. Una dintre importanțele serii scheletice, la studierea cărora a participat autorul, alături de dr. Angela Simalcsik și dr. Vasilica-Monica Groza, a provenit din necropola medievală de la Lozova (raionul Strășeni, Rep. Moldova)². În ultimii ani, a făcut parte din colectivul de cercetare a cimitirului medieval de la Brad³ și a necropolei de la Arhiepiscopia Romanului și Bacăului⁴, studiind aspectele paleoantropologice, paleopatologice și tafonomice ale populației medievale. Datele obținute privind caracteristicile antropologice, bolile și anomaliile la nivel dentar și osos, traumatismele ș.a., au fost integrate în contextul realităților demografice din Moldova medievală și premodernă. Însă, principala sa contribuție științifică se referă la evoluția paleodemografică a comunităților din arealul comunei actuale Săbăoani din județul Neamț.

Cartea, structurată în introducere, șase capitole, concluzii și anexe, cuprinde rezultatele studierii caracteristicilor paleoantropologice ale eșantioanelor

¹ SPINEI 2021: 74.

² Cimitirul medieval de la Lozova a fost investigat parțial, deocamdată, prin cercetările arheologice sistematice din anii 2010 (responsabil științific: dr. L. Bacumenco-Pimău), 2011 (responsabil științific: dr. Vl. Vornic) și 2014-2015 (responsabil științific: dr. Ion Ursu). Pentru rezultatele obținute, vezi: BACUMENCO-PÎRNĂU, VORNIC, URSU 2011: 120-122;

VORNIC *et alli* 2012: 222-256; SIMALCSIK 2012: 316-343; SIMALCSIK, SIMALCSIK, GROZA 2013: 228-244; SIMALCSIK, COMȘA, GROZA, SIMALCSIK 2014: 247-264; SIMALCSIK, GROZA 2015: 303-322; URSU, BACUMENCO-PÎRNĂU, VORNIC, CIOBANU 2016: 250-271 ș.a.

³ Vezi SIMALCSIK, SIMALCSIK 2020: 119-346.

⁴ SIMALCSIK, SIMALCSIK 2021: 294-540.

scheletice din necropolele cercetate prin săpături sistematice în aria sitului arheologic de la Săbăoani.

Situl arheologic de la Săbăoani din actualul județ Neamț este unul deosebit de important pentru arheologia Moldovei și, în special, pentru zona de la confluența râurilor Siret și Moldova. În perimetrul acestui sit au fost efectuate cercetări arheologice sistematice din 1965 pe parcursul a câteva decenii de către dr. Vasile Ursachi și dr. Domnița Hordilă de la Muzeul de Istorie din Roman, care au scos la lumină vestigiile unor așezări și necropole din eneolitic (cultura Cucuteni, faza AB), bronzul târziu (cultura Noua), Hallstatt (cultura Chișinău-Corlăteni și cultura Cozia-Brad), Laténe (civilizația geto-dacică), epoca romană (cultura dacilor liberi și cultura Sântana de Mureș-Cerneahov) și evul mediu (secolele VI-VII, VIII-X și XIV-XVII), rezultatele fiind publicate de către autorii descoperirilor în numeroase articole și monografii⁵.

În ceea ce privește necropola din secolele II-IV d.Chr., din care provine eșantionul scheletic analizat de Robert Daniel Simalcsik în cartea sa, necropola de tip Sântana de Mureș-Cerneahov a fost cercetată din 1967 până în 2003, fiind descoperite 102 de complexe funerare (88 de morminte de înhumare și 14 morminte de incinerare) (p. 18). Materialul osteologic uman studiat reprezintă 57 de schelete. Menționăm că o altă necropolă a fost identificată în același sit prin periegeze amănunțite în toamna anului 1966 și cercetată prin săpături în anii 1967-1968, dar fără a fi epuizată, fiind dezvelite 148 de morminte de incinerare și înhumare, aparținând unei comunități de daci liberi.

O altă serie scheletică studiată de autor provine din două cimitire medievale (1455 de morminte descoperite) de la Săbăoani, datate pe baza descoperirilor arheologice în secolele XIV-XVII⁶.

Se cuvine să precizăm că istoria satului medieval Săbăoani, cu populație preponderent catolică, a fost scrisă acum două decenii de către istoricul Liviu Pilat⁷. Prin urmare, rezultatele analizei paleoantropologice obținute de Robert Daniel Simalcsik vin să completeze într-un mod esențial tabloul evoluției istorice a comunităților populației medievale din această zonă, conturat pe baza datelor arheologice și a surselor documentare. Satul „unguresc” Săbăoani, așezat în

valea Siretului, în ținutul Romanului, a fost menționat pentru prima dată la sfârșitul secolului al XVI-lea, dar este o așezare rurală mult mai veche⁸. La 1606, satul a fost dăruit mănăstirii Secu⁹, anterior fiind ascultător de ocolul târgului Roman. Unul dintre cimitirele studiate, care deservea întreaga comunitate a parohiei Săbăoani, a funcționat pe lângă biserica catolică cu hramul „Adormirea Maicii Domnului”, care își are începuturile în prima jumătate a secolului al XV-lea¹⁰. Pentru stabilirea nivelului de trai al locuitorilor acestei parohii și anumite aspecte ale circulației monetare sunt importante descoperirile de piese numismatice din mormintele cercetate, dar și rezultatele analizei tezaurului găsit într-una din gropile menajere din așezarea Săbăoani, investigată de către arheologi, alcătuit din 53 de monede divizionare emise în exclusivitate de Polonia, cea mai timpurie piesă reprezentând un solidus de Riga, emis de Sigismund III în 1622¹¹.

Din primele pagini ale cărții sale, autorul își exprimă convingerea că cercetarea interdisciplinară este deosebit de importantă în reconstituirea evoluției istorice a comunităților umane. În acest sens, pot fi aduse mai multe exemple legate de așezarea medievală Săbăoani care să susțină ideea autorului, când parțialitatea informațiilor arheologice sau lipsa datelor paleoantropologice, la un moment dat, au dus la limitări evidente în deslușirea trecutului comunităților din această zonă doar pe baza surselor istorice. Acum două decenii, istoricul Liviu Pilat, preocupat de istoria comunităților „tăcute” din parohia Săbăoani, încerca să deslușească anumite realități, folosind datele obținute de către arheologi în timpul săpăturilor de la Săbăoani. Însă puținele informații despre mormintele descoperite i-au cauzat dificultăți în interpretările sale. Spre exemplu, defunctul din mormântul M667, înhumat în interiorul bisericii, putea fi unul dintre ctitorii lăcașului, dar istoricului i-au lipsit datele despre inventarul funerar, care i-ar fi permis să aibă o opinie despre poziția socială a persoanei înmormântate și, totodată, dacă era vorba despre locul de veci al unui bărbat sau al unei femei, vârsta persoanei înhumate ș.a. Pe de altă parte, în alt caz, informațiile istorice colaționate cu cele arheologice au dus la identificarea unui anume mormânt (M257) de la Săbăoani cu locul de veci al cunoscutului arhiepiscop Marco Bandini¹²,

⁵ URSACHI 1994: 261-278; URSACHI 2007/2010.

⁶ HORDILĂ 2000: 59-82.

⁷ PILAT 2002.

⁸ SPINEI 2009: 322.

⁹ DIR, XVII, A. Moldova, II, 1953: doc. Nr. 45, p. 42.

¹⁰ PILAT 2002: 152.

¹¹ HORDILĂ, MARIA VELTER, URSACHI 2001: 321-332.

¹² DUMITRIU-SNAGOV 1999: 59.

misionarul catolic, care plecând din Bacău, probabil, spre Iași, la 20 februarie 1650, a dispărut fără urmă. Potrivit descrierii, mormântul respectiv era „total diferit de celelalte”, înhumarea fiind tipică pentru un episcop, care erau înmormântați cu fața spre popor. Defunctul era în vârstă de circa 50 de ani, ținea în mână o cruce de argint fără personaj, în palmă având două monede. Din câte se pare, crucea respectivă este asemănătoare cu cea din inventarul bisericii din Săbăoani descrise de Bandini¹³.

Revenind la analiza textului, după partea introductivă (p. 10-14) și primele trei capitole ale cărții, *Repere geografice și istorice ale localității Săbăoani* (p. 15-20), *Date antropologice privind cultura Sântana de Mureș de pe teritoriul cuprins între Carpați și Prut* (p. 21-31), *Date antropologice privind perioada medievală târzie de pe teritoriul statului medieval moldovenesc și din zone învecinate* (p. 32-44), care au rolul de a contextualiza demersul autorului, urmează capitolul *Materialul și metodele de studiu* (p. 45-64), cuprinzând prezentarea metodologiei folosite în studierea seriilor scheletice de la Săbăoani. Astfel, după pregătirea materialului antropologic, estimarea vârstei la deces și determinarea sexului, autorul a utilizat analiza morfometrică, tipologică, paleopatologică și paleodemografică.

Cel de-al cincilea capitol, *Studiul paleoantropologic al materialelor scheletice descoperite în necropolele de la Săbăoani* (p. 65-209) ocupă spațiul cel mai important din economia cărții, în care găsim rezultatele studiului atât a seriei scheletice provenite din necropola aparținând culturii Sântana de Mureș-Cerneahov, cât și a eșantionelor recuperate din necropolele medievale de la Săbăoani. Se prezintă structura paleodemografică a comunităților antice și medievale în ceea ce privește vârsta la deces și sexul locuitorilor, dimensiunea populației, precum și structura paleoantropologică, toate aceste aspecte fiind ilustrate prin numeroase tabele și grafice și planșe foto de foarte bună calitate. La partea dedicată dimensiunii populației medievale, autorul a luat în considerare nu numai datele obținute prin metodele specifice antropologiei, dar și cele păstrate în sursele documentare ale vremii datorate relatărilor călătorilor străini și registrelor parohiale, întocmite de misionarii catolici din această perioadă (p. 117-118). În cuprinsul acestui capitol găsim și rezultatele analizei anomaliilor și patologiilor, cum ar cele dentare, bolile osteoartrite, traumatismele ș.a. Toate aceste date sunt bine ilustrate, inclusiv în cele două anexe atașate la finalul cărții.

Ultimul capitolul (p. 210-229) cuprinde rezultatele analizei comparative privind structura paleo-demografică și paleoantropologică între cele două serii scheletice diferite, aparținând populațiilor antice și medievale de la Săbăoani.

La finalul lucrării, autorul ajunge la concluzia că studiul paleoantropologic al materialelor osteologice umane provenite din necropolele cercetate de la Săbăoani a dus la rezultate interesante în ceea ce privește caracteristicile paleodemografice, biometrice, morfologice, tipologice și paleopatologice. Toate aceste rezultate vor contribui la completarea tabloului paleoantropologic general al comunităților umane din diferite perioade istorice, care au locuit în spațiul de la est de Carpați. Totodată, datele paleoantropologice obținute reprezintă o sursă prețioasă pentru interpretările istorice viitoare legate de realitățile demografice din trecutul Moldovei.

BIBLIOGRAFIE

- BACUMENCO-PÎRNĂU, VORNIC, URSU 2011
Bacumenco-Pîrnău, L., Vornic, Vl., Ursu, L., *Descoperiri arheologice în situl medieval de la Lozova*, in: *Akademos*, Chișinău, 2011, nr. 2 (21), 120-122.
- DIR, XVII, A. Moldova, II, 1953 *Documente privind istoria României, veacul XVII, A. Moldova, II (1606-1610)*, M. Roller (red. responsabil), Ed. Academiei R.P.R., București.
- DUMITRIU-SNAGOV 1999 Dumitriu-Snagov, I., *Săbăoani-localitate română catolică dintotdeauna*, in: Dumitriu-Snagov, I. (ed.), *Moldova '99. Sărbătoarea bimileniului creștin*, Ed. Europa Nova, București.
- HORDILĂ 2000 Hordilă, D., *Câteva considerații de ordin arheologic privind populația catolică din zona Romanului în secolele XIV-XIX*, in: *Buletin istoric al Episcopiei Romano-Catolice Iași*, 1, 59-82.
- HORDILĂ, MARIA VELTER, URSACHI 2001 Hordilă, D., Maria Velter, A., Ursachi, V., *Tezaurul de monede divizionare poloneze de secol XVII descoperit la Săbăoani, județul Neamț*, in: *MemAntiq*, XXII, 321-332.
- PILAT 2002 Pilat, L., *Comunități tăcute. Satele din parohia Săbăoani (secolele XVII-XVIII)*, Ed. Presa Bună, Bacău.

¹³ PILAT 2002: 84.

- SIMALCSIK 2012 Simalcsik, A., *Analiza antropologică a seriei scheletice descoperite în necropola medievală de la Lozova, secolele XIV-XV*, in: RevArh, VIII, 1-2, 316-343.
- SIMALCSIK, GROZA 2015 Simalcsik, A., Groza, V.-M., *Necropola medievală de la Lozova. Campania arheologică 2014. Raport antropologic*, in: RevArh, XI, 1-2, 303-322.
- SIMALCSIK, SIMALCSIK 2021 Simalcsik, A., Simalcsik, R. D., *Osteo-biografia populației înhumate în necropola medievală de la Roman - Arhiepiscopie*, in: Hânceanu, G.-D., Simalcsik, A., Simalcsik, R. D., Diaconu, V., Munteanu, L., Mircea, O., Vasilache, V., *Arhiepiscopia Romanului și Bacăului. Cimitirul medieval și complexele laice din perimetrul sud-vestic al incintei bisericești: rezultatele cercetării preventive din anul 2015*, Ed. Istros a Muzeului Brăilei „Carol I” - Ed. „Constantin Matasă”, Brăila-Piatra Neamț, 294-540.
- SIMALCSIK, SIMALCSIK 2020 Simalcsik, A., Simalcsik, R. D., *Osteo-biografia populației înhumate în cimitirul medieval de la Brad*, in: Ursachi, V., Hânceanu, G.-D., Simalcsik, A., Simalcsik, R. D., Munteanu, L., Boldureanu, A., Oța, S., *Cimitirul medieval de la Brad: cercetările arheologice din anii 1963-2004*, Ed. Istros a Muzeului Brăilei „Carol I”, Brăila, 119-346.
- SIMALCSIK, SIMALCSIK, GROZA 2013 Simalcsik, A., Simalcsik, R. D., Groza, V.-M., *Hipoplazia smalțului dentar în seria scheletică deshumată din necropola de la Lozova, secolele XIV-XV*, in: RevArh, IX, 2, 228-244.
- SIMALCSIK, COMȘA, GROZA, SIMALCSIK 2014 Simalcsik, A., Comșa, Al., Groza, V.-M., Simalcsik, R. D., *Trepanația – ritual magico-religios/ simbolic sau procedeu terapeutic? Necropola medievală de la Lozova (r-nul Strășeni, Republica Moldova), secolele XIV-XV. Studiu de caz*, in: RevArh, X, 1-2, 247-264.
- SPINEI 2021 Spinei, V., *Simalcsik Robert Daniel*, in: *Enciclopedia reprezentanților scrisului istoric românesc*, vol. IV (O-R), coord. Victor Spinei, Dorina N. Rusu, Ed. „Karl A. Romstorfer”, Suceava, 74.
- SPINEI 2009 Spinei, V., *The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century*, Brill Publishing House, Leiden, Boston.
- URSACHI 2007/2010 Ursachi, V., *Săbăoani. Monografie arheologică*, I-II, Ed. Demiurg, Iași.
- URSACHI 1994 Ursachi, V., *Necropola din sec. IV de la Săbăoani*, in: MemAntiq, XIX, 261-278.
- URSU, BACUMENCO-PÎRNĂU, VORNIC, CIOBANU 2016 Ursu, I., Bacumenco-Pîrnău, L., Vornic, Vl., Ciobanu, I., *Necropola medievală de la Lozova-„La hotar cu Vorniceni”*. Rezultatele cercetărilor din anii 2014-201, in: RevArh, XII, 1-2, 250-271.
- VORNIC et alii 2012 Vornic, Vl., Ursu, I., Bacumenco-Pîrnău, L., Pîrnău, R., Ciobanu, L., *Cercetările arheologice din situl medieval de la Lozova-„La hotar cu Vorniceni”*. Rezultate preliminare, in: RevArh, VIII, 1-2, 222-256.

Ludmila BACUMENCO-PÎRNĂU

Agnieszka Stempin (ed.), *The Cultural Role of Chess in Medieval and Modern Times. 50th Anniversary Jubilee of the Sandomierz Chess Discovery, Poznań, 2018, 248 p.*

Reconstituirea istorică a unor manifestări ludice în comunitățile medievale și premoderne nu a constituit o preocupare temeinică în istoriografia românească, spre deosebire de istoriografia din spațiul Europei occidentale și central-europene cu veritabile contribuții la istoria și simbolismul jocurilor încă din primele decenii ale secolului trecut. Una dintre lucrările cunoscute dedicată elementului ludic al culturii a fost publicată de Johan Huizinga încă în anul 1938¹. În acest context, semnalăm apariția volumului cu numărul 21 din colecția „Bibliotheca Fontes Archaeologici Posnanienses”, publicat în anul 2018, care a fost consacrat problemei rolului cultural al jocului de șah de-a lungul epocilor medievală și modernă.

Volumul de față cuprinde materialele conferinței organizate sub egida Muzeului de Arheologie din Poznań (Polonia) cu prilejul aniversării a 50 de ani de la faimoasa descoperire a pieselor de șah de la Sandomierz. În afară de partea introductivă, care inserează textele mesajelor de salut semnate de Agnieszka Stempin, Marzena Szmyt, Isaak Linder și Hanna Ereńska-Barlo, volumul include 22 de studii și articole, grupate în cinci compartimente tematice.

Primul compartiment, *Sandomierz Chess in the Context of the Medieval Chess Finds from Poland – 50 years of Mystery*, este deschis de textul prof. dr. hab. Andrzej Buko de la Institutul de Arheologie și Etnologie al Academiei de Științe a Poloniei (Varșovia), intitulat *Sandomierz in the twelfth century: an archaeological perspectives* (p. 18-30). Autorul prezintă descoperirile arheologice de la Sandomierz, datate în secolele XII-XIII. Astfel, în secolul al XII-lea, Sandomierz era orașul de reședință al ducelui de Sandomierz, fiind un prosper centru politic și administrativ. Însă, după incursiunea mongolă din anul 1259, viața urbană a ajuns într-un impas pentru o lungă perioadă de timp și, prin urmare, acest oraș, înfloritor odinioară, a căpătat treptat un aspect

rural. Datorită acestor circumstanțe, zona rămâne la momentul actual un imens sit arheologic netulburat de dezvoltarea urbană compactă din perioada modernă. Autorul evidențiază rezultatele cercetărilor arheologice, care au completat informațiile istorice privind evoluția centrului urban din secolele XII-XIII, sistemul defensiv al castelului Wzgórze Zamkowe, istoria și arhitectura bisericilor Sf. Nicolae și Sf. Petru și a necropolelor adiacente, istoria Wzgórze Collegium Gostomianum și, de asemenea, a complexului dominican din perimetrul sitului de la Wzgórze Staromiejskie, unde a fost descoperit și setul medieval de piese de șah.

În studiul său, *An Archaeology of Chess Pieces from Medieval Poland: Problems and Possibilities* (p. 31-54), Agnieszka Stempin, cercetătoare în cadrul Muzeului de Arheologie din Poznań și editorul volumului de față, abordează problema începuturilor jocului de șah în spațiul polonez. Autoarea menționează primele surse istorice scrise care consemnează practicarea acestui joc în secolul al XIV-lea, însă relevă faptul că măturile arheologice atestă practicarea jocului de șah mult mai timpuriu. Astfel, cele mai vechi piese de șah descoperite în Polonia în context arheologic au fost datate în a doua jumătate a secolului al XI-lea, cum ar fi cele de la Wrocław. De asemenea, în atelierul de prelucrare a osului și cornului de cerb din Milicz (Silezia Inferioară), datat la începutul secolului al XIII-lea, a fost găsită o piesă de șah aproape terminată. Totodată, se consideră că unele piese de șah descoperite la Inowrocław și Kruszwica au fost aduse din alte zone. Agnieszka Stempin face o analiză minuțioasă a contextului apariției și practicării jocurilor de societate, îndeosebi a șahului, dar și a semnificației sociale a acestor jocuri în Polonia secolelor XI-XV. Astfel, studiul descoperirilor arheologice a dus la concluzia că jocul de șah a ajuns mult mai devreme în Polonia decât a reieșit anterior din sursele documentare și s-a răspândit în secolele XII-XIII, dovadă fiind piesele de șah găsite în siturile de la Kruszwica, Milicz, Inowrocław, Gniezno și Cracovia. Piese de șah descoperite au fost asociate cu reprezentanții elitei sociale,

¹ HUIZINGA 2003.

comerțul și relațiile diplomatice, care au facilitat cunoașterea și popularizarea jocului, mai ales, prin intermediul Imperiului Otoman și prin raporturile cu cehii. Autoarea consideră că majoritatea pieselor de șah discutate în această lucrare sunt realizate în stil arab abstract sau, mai exact, islamic.

În continuare, Dariusz Niemiec de la Institutul de Arheologie din Cracovia (Universitatea Jagiellonă) în lucrarea sa *Did Conrad of Mazovia Play Chess on Wawel?* (p. 55-65), prezintă rezultatele reconsiderării unor opinii anterioare referitoare la datarea și proveniența unei piese de șah, probabil un turn, descoperită în 1912 în Cracovia. Potrivit analizei autorului, caracteristicile stilistice ale figurinei sunt similare unor piese găsite în spațiul, care se întinde din Scoția până în Belarus. Cele patru piese de șah au fost recuperate din așezările de pe teritoriul Belarusiei postbelice, cum ar fi Grodno, Volkovysk, și Brest, pe Bug, care au făcut parte din domeniul poloneze conduse de prinții mazovieni. Autorul consideră că piesa descoperită în Cracovia prezintă trăsăturile locale ale unui războinic mazovian, având reliefat un tip de scut, care a fost identificat ca fiind identic cu scutul redat pe sigiliul lui Conrad I de Mazovia din anul 1228. Prin urmare, piesa este datată în prima jumătate a secolului al XIII-lea. Dariusz Niemiec afirmă că piesa respectivă a fost meșterită în Mazovia sau în teritoriile învecinate ale Rusiei kievene, controlate de prințul mazovian, care a locuit de două ori în palatul Wawel, când a ocupat Cracovia.

În studiul *The Sandomierz Chess Set from St. James's Hill, Sandomierz: Reflections on the 1962 Excavations and a Report on the Re-Exploratory Excavations of 2014-2015* (p. 67-79), cercetătorii Marek Florek (Universitatea „Maria Curie-Skłodowska”, Lublin), Monika Bajka, Kateriny Zisopulu-Bleja și Agnieszka Stempin (Muzeul de Arheologie din Poznań) prezintă condițiile descoperirii setului de piese de șah de la Sandomierz din anul 1962. Astfel, uimitoarea descoperire a fost făcută în timpul săpăturilor arheologice de la biserica St. James de către Jerzy Gąssowski împreună cu Eligia Gąssowska de la Institutul de Istorie a Culturii Materiale din cadrul

Academiei de Științe a Poloniei. Setul de șah, cu doar trei pioni lipsă, a fost realizat din corn de cerb în secolele XII-XIII. Acesta se păstrează la Muzeul din Sandomierz din anul 1980. Autorii lucrării scot în evidență importanța documentării contextului arheologic al descoperirii setului de piese de șah de la Sandomierz și impactul conștientizării în mediul academic a necesității cercetării complexe a jocurilor de societate, inclusiv a șahului, în vederea prospectării rolului jocurilor în istoria culturii europene din evul mediu până în prezent.

Lucrările conferinței organizate cu prilejul sărbătoririi a jumătate de secol de la descoperirea acestui set medieval de șah, au provocat noi discuții în ceea ce privește cronologia sitului și a materialelor recuperate în timpul primelor săpături arheologice. Drept urmare, în anii 2014-2015, au fost efectuate noi cercetări arheologice, fiind scoase la lumină structuri, care făceau parte dintr-o vastă gospodărie/conac, ars, probabil, pe la mijlocul secolului al XIII-lea. Artefactele găsite în umplutura unei construcții incendiate, cum ar fi monede de argint, greutate de plumb, piese de armament și de harnașament, bijuterii din argint, bronz și sticlă, au completat datele obținute anterior, contribuind la clarificarea cronologiei și stratigrafiei sitului. Totodată, materialele arheologice descoperite au dus la noi oportunități de interpretare a unor aspecte ale vieții cotidiene a elitei urbane din această zonă, în perioada secolelor XII-XIII.

Următorul studiu inclus în volum, *Sandomierz Chessmen Revisited* (p. 81-93), semnat de Agnieszka Stempin, se încadrează în aceeași problematică referitoare la descoperirea de la Sandomierz. Autoarea readuce în discuție abordările anterioare privind setul de piese de șah făcute în anii 1964-2011, descriind și analizând în detaliu fiecare piesă. Totodată, în anii 2012-2015 a fost posibilă reinterpretarea anumitor date cunoscute după analiza microscopică a decorului și tehnicilor de realizare a artefactelor. La finalul lucrării, Agnieszka Stempin vine cu lămuriri în ceea ce privește proveniența setului de șah de la Sandomierz. Potrivit cercetătoarei, piesele respective prezintă trăsături caracteristice spațiului Europei occidentale, fiind meșterite cel

mai probabil într-un atelier specializat în perioada cuprinsă la sfârșitul secolului al XI-lea – începutul veacului al XII-lea. De asemenea, autoarea a încercat să găsească răspunsuri la întrebări dificile, cum ar fi: când și cum a ajuns setul de șah la Sandomierz și cine l-a deținut, relația cu biserica Sf. Iacob și Sf. Ioan din acest oraș, dacă setul a aparținut unor străini sau reprezentanților elitei urbane ș.a.

Compartimentul *Archaeology of Chess – Between East and West*, cuprinde studiul *The Hoard of Gaming Pieces from Lewis, Scotland: The Context and Meaning* (p. 97-108), semnat de David Caldwell (Muzeul Național al Scoției), Mark A. Hall (Perth Museum & Art Gallery), în care autorii analizează contextul și semnificația descoperirilor de piese destinate jocurilor de societate de la Lewis, Scoția. Depozitul de la Lewis include 93 de piese, meșterite majoritatea din fildeș, dintre care 82 se află în colecțiile British Museum, iar 11, reprezentând piese de șah, se păstrează în colecțiile Muzeului Național al Scoției. Acestea au fost datate în secolele XII-XIII. Autorii relevă impactul continuu, pe care îl au piesele de joc în cultura contemporană, fiind folosite, inclusiv, în producțiile cinematografice.

În continuare, Alessandro Sanvito (Milano, Italia), în textul său, *The Venafro Chess Set Before and After 1994* (p. 109-112), readuce în discuție controversa legată de descoperirea în anul 1932 a setului de piese de șah de la Venafro, al cărui cronologie a fost stabilită în anul 1994 prin datarea cu radiocarbon. Datarea a fost realizată în două laboratoare diferite (Sydney, Australia și Napoli, Italia), piesele fiind atribuite, astfel, secolului al X-lea.

Un important studiu consacrat răspândirii șahului în evul mediu, *The Spread of Chess in Medieval Belarus* (p. 113-132), aparține cercetătoarei Olga Medvedeva (Institutul de Istorie al Academiei de Științe din Belarus (Minsk). Autoarea conturează un tablou grăitor al practicării acestui joc pe teritoriul statului actual Belarus, aducând în discuție 88 de piese de șah recuperate în timpul săpăturilor arheologice din 25 de situri, datate între secolele XI-XVIII. Piesele descoperite, unele dintre ele nefinalizate, au fost, în mare parte, realizate din os și corn, dar și din

lemn (15) și piatră (3). Majoritatea au fost găsite în regiunile Poloțk, Vitebsk, Minsk, Drutsk și Zaslavl. Autoarea scoate în evidență valoarea deosebită a acestei categorii de mărturii arheologice în conturarea aspectelor de viață cotidiană a diferitor pături sociale din așezările studiate și nivelul culturii jocurilor în societățile medievale și post-medievale din Belarus, în comparație cu vecinii lor europeni și ruși.

În lucrarea sa, *Old Rus Chess Pieces of Bone and Antler from Kyiv and the Kyiv Region* (p. 133-140), Marina Sergeeva (Institutul de Arheologie al Academiei de Științe a Ucrainei (Kiev) arată că șahul a fost unul dintre cele mai practicate jocuri de societate din Rusia kieveană, consemnat în vechile epopee și atestat arheologic. Astfel, piese de șah au fost găsite în siturile arheologice din toate regiunile Rusiei vechi, inclusiv în regiunea Kiev, fiind lucrate din os și corn de cerb de meșteșugari autohtoni. Autoarea studiului consideră că piesele descoperite sunt produse rusești și, prin urmare, mărturii ale diversității formelor pieselor de șah în Rusia medievală și a abilităților rușilor de a sculpta în os în această perioadă. Totodată, Kristina Lavysch, în lucrarea sa, *A Vizier from Lukoml and a Pawn from Volkovysk: on Imported and Locally Manufactured Products Among the Finds of Figurative Chessmen in Rus* (p. 141-147), abordează problema produselor locale și a importurilor în seria de piese de șah figurative descoperite în orașele din Rusia kieveana. Autoarea remarcă raritatea acestui tip de materiale, fiind cunoscute doar 12 piese figurative de șah recuperate din situri amplasate în partea vestică a spațiului rus. Potrivit autoarei, acestea sunt realizate într-o manieră realistă și furnizează informații despre armele și viața cotidiană din epoca respectivă. Se precizează faptul că, de obicei, cercetătorii asociază piesele figurative de șah cu tradiția occidentală, însă există piese lucrate asemănător în arii medievale spaniolo-arabe, iraniană și din zona Asiei Centrale. Totodată, un turn descoperit la Volkovysk este foarte asemănător cu turnul găsit la Grodno.

Compartimentul de lucrări bazate pe studiul materialelor arheologice se încheie cu articolul Nataliei Khamaiko (Institutul de Arheologie al

Academiei de Științe a Ucrainei, Kiev), *Gaming Pieces from Recent Excavations of the Kyiv Podil* (p. 149-156), care aduce în discuție urmele materiale ale practicării jocurilor de societate, cum ar fi șahul și jocul de table, în vechea capitală a statului medieval rus. Astfel, piesele studiate provin din săpăturile arheologice desfășurate în centrul vechi al orașului Kiev, fiind recuperate din complexe de locuire atribuite unor negustori, precum și din ateliere meșteșugărești date în secolele XII-XIII. Deși majoritatea pieselor destinate jocurilor de societate erau lucrate din corn de cerb, în această zonă au fost găsite și unele mai puțin obișnuite, cum ar fi cea realizată din piatră și altele trei din fildeș, reflectând, potrivit autoarei, caracterul tranzacțiilor comerciale ale orașului medieval. Aceste ultime descoperiri de piese de jocuri au schimbat unele idei existente despre jocurile practicate în vechea așezare kieveană, dezvăluind anumite influențe nordice, mai ales, scandinave, și vest-europene.

Volumul cuprinde și alte trei compartimente: *Terminology and Image of Chess in Medieval Written Sources* (p. 159-200), *Around the Game* (p. 201-238) și *Reminiscences* (p. 239-248), cu lucrări dedicate rolului jocurilor medievale reflectate în sursele documentare și textele literare din spațiul european, cum ar fi: *Ludus inhonestus et illicitus, or Why the Game of Chess Came in for Criticism in Medieval Europe*, de Robert Bubczyk (p. 159-165); *Chess: Gambling or Noble Entertainment? A View from the Medieval Sources*, de Sylwia Konarska-Zimnicka (p. 167-176); *The Literary World of 15th Century Valencia: The "Scachs d'amor" Manuscript and Its Three Authors*, de Maria Carmen Romeo (p. 177-184); *Multilingual Chess Terminology - a Synchronic and Diachronic Perspective*, de Krzysztof Pańczyk (p. 185-199) ș.a.

Conținutul volumului ne sugerează că geografia descoperirilor de piese destinate jocurilor de societate medievale și moderne, în

special șahul, și a preocupărilor istoriografice curente, axate pe studiul acestui domeniu, reprezintă un areal întins care cuprinde țări, cum ar fi Polonia, Germania, Scoția, Norvegia, Italia, Spania, Belarus, Ucraina ș.a. Constatăm faptul că din acest tablou lipsește spațiul românesc.

O prospectare a descoperirilor arheologice de pe teritoriul Moldovei ne confirmă existența unor dovezi materiale relevante a practicării jocurilor de societate în perioada evului mediu. Astfel, la cumpăna secolelor XIX-XX, în Cetatea Sucevei, au fost descoperite o cărămidă și două pietre cu „figuri în formă de țințar”, publicate de K. A. Romstorfer în 1913². O cărămidă similară datată în secolul al XV-lea, având zgâriată schema unui țințar, a fost găsită în timpul săpăturilor arheologice de la Curtea domnească din Iași³. Alte două categorii de piese medievale destinate jocurilor o reprezintă bilele de lut și jetoanele de corn/os sau ceramică, identificate la Orheiul Vechi, Costești-Gârlea, Suceava, Baia ș.a. Urme materiale ale manifestărilor ludice, cum ar fi zarurile, dar și arșicele, simple, cu urme de lustruire, perforate sau cu inserții de metal, de regulă, plumb, au fost găsite în așezările urbane medievale de la Suceava⁴, Orheiul Vechi⁵, Costești-Gârlea⁶ ș.a. Din câte cunoaștem, deocamdată, în istoriografia românească lipsesc lucrările speciale dedicate problematicei referitoare la jocurile medievale și premoderne, cu excepția unor abordări în acest sens aparținând arheologului clujean A. A. Rusu, care face referire și la unele descoperiri din așezările Moldovei medievale⁷. Nu cunoaștem însă piese medievale de șah descoperite în context arheologic în spațiul românesc.

În concluzie, considerăm că acest volum completează tabloul general al cunoașterii problematicei rolului cultural al jocurilor medievale și, în special, al jocului de șah de-a lungul epocilor evului mediu și modernă,

² ROMSTORFER 1913: 77, Fig. 72.l,k.

³ ANDRONIC, NEAMȚU, DINU 1967: 201-202, 209; Fig. 24.7.

⁴ BATARIUC 2008: 279, 288; Fig. 5.13-15, 6.3.

⁵ POSTICĂ 2006: 112.

⁶ Material inedit. Informație: dr. Vlad Vornic. O comunicare referitoare la această categorie de piese destinate jocului a fost

susținută recent în colaborare cu dr. habil. Luminița Bejenaru la Conferința Științifică Internațională „Istorie-Arheologie-Muzeologie” a Muzeului Național de Istorie din Chișinău, ediția a XXXII, desfășurată la 27-28 octombrie 2022.

⁷ RUSU, MĂRGINEAN 2005: 130-131; RUSU 2016: 339-363 + 29 figuri; RUSU 2022: 467-468.

contribuind la conștientizarea importanței concentrării atenției cercetătorilor pe reconstituirea istoriei răspândirii jocurilor de societate din aceste perioade și a relațiilor dintre practicarea anumitor jocuri și mediul lor social, și reevaluarea în acest sens a unor cercetări anterioare, în virtutea evoluției deosebite a jocurilor video din ultimele două decenii și impactului lor asupra culturii și educației societății contemporane.

BIBLIOGRAFIE

- ANDRONIC, NEAMȚU, DINU 1967 Andronic, AL, Neamțu, Eug., Dinu, M., *Săpăturile arheologice de la Curtea domnească din Iași*, in: ArhMold, V, 169-278.
- BATARIUC 2008 Batariuc, P.-V., *Obiecte de os medievale păstrate în colecțiile Complexului Muzeal Bucovina din Suceava*, in: ArhMed, VII, 273-290.

- HUIZINGA 2003 Huizinga, J., *Homo ludens: o încercare de determinare a elementului ludic al culturii*, trad. din lb. olandeză de H. R. Radian, Ed. Humanitas, București.
- POSTICĂ 2006 Gh. Postică, *Orheiul Vechi. Cercetările arheologice: 1996-2001*, Ed. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași.
- ROMSTORFER 1913 Romstorfer, K. A., *Cetatea Sucevii descrisă pe temeiul propriilor cercetări făcute între 1895 și 1904*, Inst. de Arte Grafice „Carol Göbel”, București.
- RUSU 2022 Rusu, A. A., *Ștefan cel Mare și moldovenii din vremea sa*, Ed. Mega, Cluj-Napoca.
- RUSU 2016 Rusu, A. A., *Jetoanele medievale din ceramică: utilități cu multiple dubii de interpretare*, in: AnB, XXIV, 339-363 + 29 figuri.
- RUSU, MĂRGINEAN 2005 Rusu, A. A., Mărginean, Fl., *Prelucrarea osului și cornului în Transilvania medievală (început de abordare tematică)*, in: ArhMed, V, 113-158.

Ludmila BACUMENCO-PÎRNĂU

Vasile Ursachi, George Dan Hânceanu, Angela Simalcsik, Robert Daniel Simalcsik, Lucian Munteanu, Cimitirul medieval de la Brad: cercetările arheologice din anii 1963-2004, Ed. Istros, Brăila, 2020, ISBN 978-606-654-371-2, 710 pagini.

Lucrarea reprezintă o sinteză a cercetărilor arheologice sistematice desfășurate între anii 1963-2004, în cimitirul medieval de la Brad. Volumul este structurat după cum urmează: „Introducere”, zece capitole, „Bibliografie”, un „Rezumat” în limba franceză, trei „Anexe”, „Ilustrații”, „Tabelul obiectelor din inventarul funerar al mormintelor cimitirului de la Brad”, precum și un „Repertoriu al cimitirelor medievale, rurale și urbane, cercetate arheologic pe teritoriul Moldovei”.

În *Introducere* (p. 11-13) (Vasile Ursachi, George Dan Hânceanu) sunt oferite informații referitoare la localizarea sitului, cronologia acestuia, precum și etapele de desfășurare a campaniilor arheologice, pentru ca mai apoi să fie subliniată importanța descoperirilor efectuate în acest areal.

Capitolul I, intitulat, *Istoricul cercetărilor* (p. 15-18) și Capitolul al II-lea denumit, *Metoda de*

cercetare. Stratigrafia sitului (p. 19-27), au fost redactate de către Vasile Ursachi și George Dan Hânceanu. Autorii prezintă momentul descoperirii sitului, dar și felul în care au început primele cercetări arheologice. Situl a fost descoperit în anul 1962 cu ocazia efectuării unor cercetări de suprafață realizate de către Alexandru Vulpes și Vasile Ursachi. Săpăturile sistematice au debutat un an mai târziu și pot fi împărțite în două etape: o primă fază, desfășurată între anii 1963-1983, când au fost deschise 31 de secțiuni (20, în așezarea fortificată și 11, în așezarea deschisă), iar a doua etapă, între anii 1984-2004, au fost trasate și cercetate 14 secțiuni. În continuare sunt prezentate, sumar, doar 31 de unități de cercetare, 3 case și șanțul de control, unde se regăsesc menționate următoarele informații: dimensiunile, anul de debut și descoperirile arheologice.

Cea de-a treia diviziune, denumită, *Descrierea mormintelor* (p. 29-41), este semnată de Vasile Ursachi și George Dan Hânceanu. Aici autorii fac o scurtă analiză a celor 962 de morminte descoperite în cadrul sitului de la Brad, menționându-se principalele caracteristici ale acestora: toate mormintele sunt de înhumăție,

inventarul lor, orientarea și depunerea scheletelor, sexul și vârsta. Alte informații oferite fac referire la numărul de indivizi depuși într-un singur mormânt, cum este cazul mormintelor de familie. În prima fază de utilizare a necropolei predomină scheletele de adulți și, într-o mică măsură, cele de copii. Orientarea defuncțiilor, de cele mai multe ori, este V-E, specific ritului de înmormântare ale creștinilor. Scheletele au fost depuse în decubitus dorsal, iar în cazul în care complexul avea și inventar, acesta a constat din monede otomane sau occidentale, inele, cercei, nasturi globulari etc.

Un minus al acestui capitol rezidă din faptul că, în opinia noastră, cercetarea necropolei de la Brad a fost realizată oarecum neglijent, urmărindu-se evacuarea cât mai rapidă a scheletelor medievale, pentru a se ajunge la nivelul geto-dacic, care de fapt îi interesa pe autori. Astfel, au fost pierdute o mulțime de informații esențiale cu privire la planimetria „orașului morților” (din acest motiv nu deținem un plan al necropolei), modul în care a evoluat necropola, frecvența înmormântărilor, dar și modul în care aceste morminte erau marcate. Un element important pentru înțelegerea unei societăți este dat de modul în care cei rămași în viață se raportau la cei decedați, necropola, în general, dar și în particular, trebuie privită ca fiind un „loc de memorie”, căruia i se acorda o atenție specială.

Următoarea unitate, intitulată, *Inventarul Funerar* (p. 43-77), este redactat de către Vasile Ursachi și George Dan Hânceanu și prezintă descrierea și analiza materialului arheologic descoperit pe suprafața cimitirului și în interiorul spațiului funerar. Capitolul este structurat în subcapitole, fiecare având în componență o categorie specifică de material arheologic: obiecte de lut și sticlă, unde autorii au identificat și clasificat următoarele tipuri ceramice: oale borcan, căni, capace, ulcioare, străchini, castroane, pipe din lut și pahare sau vase-ghiveci din sticlă. O altă parte este definită de obiectele făcute din fier, bronz și argint, precum: pinteni, zăbală, cataramă de fier, cuțite, plăcuțe din bronz, dar și piese de port și bijuterii (cercei, diademă, coliere și un inel de argint). Obiectele din

inventarul funerar se pot împărți la rândul lor în artefacte din bronz, fier și argint: cercei, inele, diademe, pandantive, verigi, cruciuliță, mâner de sicriu, care au avut parte de o descriere amănunțită. Interpretările inventarului funerar, dar și ale sitului de la Brad, sunt de o vastă diversitate, ceea ce ajută stadiul actual de cunoaștere prin aducerea de noi informații.

În cea de-a cincea diviziune, denumită, *Satul Brad și Biserica de lemn cu hramul „Tăierea Capului Sfântului Ioan Botezătorul”* (p. 79-87) aceiași autori au realizat o scurtă descriere a evoluției satului, precum și a bisericii, în care sunt prezentate cele mai importante date pe baza unor surse scrise. Spre exemplu, există date prin care este atestat un schit înaintea ridicării bisericii de lemn, despre care aflăm că a fost distrus de către tătari și refăcut ulterior, afirmație bazată pe sursele istoriografice. Astfel, autorii sesizează cum izvoarele scrise și cele arheologice oferă o imagine cât mai clară asupra celor întâmplate.

Al VI-lea Capitol, *Agronomul Ion Ionescu de la Brad. Descendență, moștenire și contribuții* (p. 89-94), ne introduce în atmosfera locală a satului și a membrilor acestuia. Sunt descrise contribuțiile familiei Isăceștilor și Ioneștilor, donații făcute în sprijinul edificiului religios, dar și pe plan social și modul în care au afectat comunitatea de-a lungul timpului. Este prezentată probabil cea mai importantă personalitate a satului, agronomul Ion Ionescu, activ pe plan politic și social, evidențiat prin participarea evenimentelor din preajma anului 1859. Predecesorii săi, o familie boierească a Isăceștilor, au sprijinit considerabil comunitatea locală.

Capitolul al VII-lea, *Recipiente din Colecția Ion Ionescu* (p. 95-107), aduce în prim-plan descoperirile identificate în perimetrul locuinței agronomului Ion Ionescu. Lista cuprinde recipiente făcute din sticlă: flacon medical, carafe, dar și vase din lut, faianță sau porțelan (căni, farfurii, vase-ghiveci și castroane). Există și o serie de obiecte gospodărești din fier: balamale și încuietori, broască din fier sau cheie din fier, dar și ustensile de bucătărie (cuțite, linguri, foarfece, tigăi din fier și vase metalice). La această imagine mai pot fi adăugate diverse descoperiri, precum cuie și piroane de fier sau bandă de fier.

Aceste capitole (VI și VII) au fost redactate într-o manieră elegantă, conțin informații importante, însă considerăm că includerea lor în structura acestui volum nu aduc nici un plus de valoare științifică acestuia, din simplu motiv că nu au nici o legătură cu evoluția sitului arheologic, obiectiv definit în titlul lucrării.

Capitolul al VIII-lea a fost destinat *Concluziilor* (p. 109-116, semnat de Vasile Ursachi și George Dan Hânceanu), ce reiau rezumativ rezultatele prezentate în secțiunile descrise anterior. Sunt subliniate etapele de locuire, cetatea geto-dacică, abandonată la începutul veacului al II-lea p.Chr., iar de la finalul secolului al XIV-lea terenul a fost folosit ca spațiu funerar până în veacul al XIX-lea.

Angela Simalcsik și Robert Daniel Simalcsik, autorii celui de-al IX-lea capitol (*Osteo-biografia populației înhumate în cimitirul medieval de la Brad*, p. 119-291) realizează analiza osteologică a scheletelor din mai multe puncte de vedere. Capitolul este structurat în alte șase subcapitole, fiecare tratând câte o problemă a subiectului de referință. Cei doi autori aduc la cunoștință că acest capitol nu ar fi fost concretizat, dacă în anul 1988 nu s-ar fi încheiat, cu Ministerul Educației, două contracte, care au avut ca obiectiv aducerea de noi informații privind structura și evoluția antropologică a populației românești. Astfel, s-a format o echipă de 13 specialiști, care au urmărit aspectele de repartizare după sex și vârstă, procentul de supraviețuire, speranța de viață, precum și altele. Încă de la început ne este evidențiată munca asiduă dusă de echipa de antropologi cu scopul sintetizării informațiilor de arhivă și analiza fiecărei fișe antropologice, dar și o reverificare a materialului, în concordanță cu vechile înregistrări. Al doilea subcapitol, ne oferă date cu privire la locul și anul descoperirii celor 222 de schelete ce au fost cercetate. Concentrația mai mare a fost în secțiunea 6, unde au fost descoperite 25 de schelete în anul 1971; iar în secțiunea 7, 28 de schelete, cercetate în anul 1972 (7 secțiuni în total și o casetă). Autorii realizează aici și o scurtă analiză a acestora pe baza vârstei, sexului, stării de conservare, procentajul din totalitatea scheletelor, anomalii sau patologii, dantură, înălțime și tipul antropologic. În

subcapitolul următor sunt prezentate date despre caracteristicile biometrice și biomorfologice ale neurocraniului, caracteristici biometrice și biomorfologice ale scheletului facial, dar și caracteristici ale scheletului post cranian, studiul fiind realizat pe 75 de fragmente craniene. În Subcapitolul 4 autorii realizează studiul anomaliilor și patologiilor dentare, anomaliile și patologiile osoase, dar și traumatismele întâlnite la cele 222 de schelete analizate. În subcapitolul al 5-lea, autorii vorbesc despre datele paleodemografice, fiind prezentate următoarele: structura pe categorii de vârstă și sex, mortalitate și speranța de viață, indicele de masculinitate, dar și dimensiunile populației. Iar pentru a înțelege și mai bine situația de la Brad, din perspectiva altor descoperiri, autorii au decis să ofere o serie de date comparative în următorul capitol, analogii cu alte necropole din zona Moldovei, precum cele de la Hangu, Secu, Gherăiești, Răchiteni sau Piatra Neamț, punctul „Curtea Domnească”.

Ultimul capitol, al X-lea (*Determinări numismatice și tipologii ale pieselor de port funerar*, p. 349-449), este împărțit în două subcapitole, primul intitulat, *Descoperiri monetare în cimitirul de la Brad*, analizat de către Lucian Munteanu și Ana Boldureanu, iar cel de-al doilea denumit *Podoabe, accesorii vestimentare și piese de mobilier funerar descoperite în necropola medievală de la Brad*, a fost redactat de către Silviu Oța. Subcapitolul aferent descoperirii monetare face analiza a 158 de monede din inventarul a 146 de morminte. Autorii realizează o scurtă prezentare a tipurilor de monede descoperite, fiecare în parte având caracteristici proprii, dar oferă și o hartă a circulației monedelor, cele mai multe venind dinspre Imperiul Otoman, dar și altele mai puțin numeroase, din Sfântul Imperiu Roman, Imperiul Austriac, Imperiul Rus și Regatul Poloniei. În al doilea subcapitol, autorul ne prezintă totalitatea descoperirilor de ordin vestimentar și piese de mobilier funerar, oferind o scurtă interpretare a fiecărei piese în funcție de atribuirea acesteia.

Volumul se încheie cu o serie de Anexe (p. 505-685), unde pot fi regăsite ilustrații referitoare la imagini foto de arhivă, planuri sau planșe cu desene a materialelor arheologice, care ajută cititorul să înțeleagă mai bine subiectul temei. În

ciuda faptului că ilustrația s-a bazat și pe imagini foto vechi din timpul cercetărilor arheologice, se poate observa buna calitate a acestora, dar și multitudinea lor.

Credem că volumul constituie o lucrare de o importanță deosebită pentru lumea științifică

Svein H. GULLBEKK, Christoph KILGER, Steinar KRISTENSEN, Håkon ROLAND (eds.), *Coins in Churches. Archaeology, Money and Religious Devotion in Medieval Northern Europe*, Routledge, London-New York, 2021, 454 p. ISBN 9780367557065

În ultima perioadă, pluridisciplinaritatea devine mai simțitoare ca alternativă metodologică, în studiul practicilor devoționale și a utilizării monedelor în contexte religioase. Pornind de la un titlu sugestiv, lucrarea de față reprezintă cel mai recent volum, lansat în cadrul unui proiect amplu și ambițios (*Religion and Money in the Middle Ages*) sub coordonarea editorială a lui Svein H. Gullbekk și Giles E. M. Gasper.

Reperete geografice ale zonei de interes a cercetării care face obiectul acestui volum sunt definite de regiunea centrală și de nord a spațiului european. Mai precis, investigația include două colecții de studii de caz asupra zonei scandinave și a celei alpine, unde au fost înregistrate peste 120.000 de monede descoperite în biserici și apropierea acestor edificii religioase. Ca atare, pentru un interval cronologic deosebit de extins, sfârșitul secolului al XII-lea și începutul secolului al XVIII-lea, bisericile scandinave și elvețiene oferă, în momentul de față, cel mai bogat eșantion cu descoperiri monetare în context ecleziastic în cadrul Occidentului latin. Din perspectiva editorilor, examinarea acestor două regiuni din interiorul creștinătății occidentale oferă o bază largă de date privind utilizarea monedei în context sacru.

Structura lucrării urmează o construcție clară, unitară, diacronică, ramificată în două secțiuni principale (*Part II. Coin finds in Scandinavian churches*, p. 57-375; *Part III. Coin finds in churches in Central Alpine Europe*, p. 377-415), cu o parte

românească, dar și pentru publicul larg, oferind informații inedite despre comunitățile umane arhaice din zona localității Brad, comuna Negri, jud. Bacău.

Bogdan-Andrei CHIRILOAIE

introdactivă care facilitează familiarizarea cititorului cu problematica volumul (*Part I. Money and religious devotion*, p. 2-56). Studiul semnat chiar de editorii publicației (*Money and religious devotion in medieval Northern Europe*, p. 3-28) reprezintă o veritabilă sinteză asupra rolului monedei în practica socială și religioasă a comunităților nordice din spațiul european. În continuare, contribuția lui M. W. Jürgensen (*Pious gifts: Coins and church interior*, p. 29-56) aprofundează stadiul cunoașterii din domeniu și al cercetărilor actuale din această direcție tematică. Sub forma unei interogații metodologice, autorul își propune să prospecteze nu doar legăturile dintre bani și spațiul sacru, ci și modalitățile prin care anumite contexte și practici religioase au influențat relațiile de schimb dintre indivizi și grupuri sau cum acestea au modificat circulația monetară și dinamica socială a timpului.

Aceste deziderate se regăsesc, în bună parte, în rândurile articolelor din volum. Fără pretenția de a efectua o apreciere critică a fiecărui titlu în parte, contribuțiile acoperă o gamă largă de aspecte legate de utilizarea și semnificația banilor, precum și de relația dintre normele bisericesti și realitățile monetare din epocă. Printre acestea se numără analize care tratează subiecte conexe despre mântuire și schimb (C. Kilger, *Moving money, ritual money – Studying monetary and ritual space in Bunge church on medieval Gotland*, p. 76-142; E. Jonsson, *Jomala church, Åland Islands. Coin offerings to the Virgin Mary and the long Reformation*, p. 351-375) sau modalitățile în care descoperirile monetare, alături de alte categorii de materiale, reflectă schimbările din practica liturgică (J. A. Risvaag, *Coin finds of Høre stave church, Oppland Norway: Reflections of egulation and conflict in the Middle Ages*, p. 143-168; A. T.

Hommedal, *Coins and monastic liturgy in the Middle Ages: A study of St Mary's Benedictine nunnery in Bergen, Norway*, p. 195-236). O problematică interesantă ridicată în cuprinsul cărții este modul prin care economia monetară a afectat tabloul practicilor devoționale medievale. Astfel de situații au dus la apariția unor altare „private” în interiorul bisericilor, finanțate prin intermediul unor întreprinderi comune, sub forma breslelor sau confreriilor (cu până la nouă astfel de altare cunoscute, cum este cazul bisericii Sfântului Olof din Scania, din sudul Suediei).

Toate studiile se bazează pe o abordare, majoritar, arheologică îmbinată armonios cu metode de analiză de factură numismatică și istorică, folosind informațiile din toate categorii de surse disponibile (etnografice, sociologice, judiciare, bisericesti, topografice sau geografice). Totuși, volumul informațiilor referitoare la cele două areale este vizibil disproporționat. Sunt dedicate zece studii privind monedele descoperite în biserici și mănăstiri din Danemarca, Norvegia, Suedia și Finlanda (*Part II. Coin finds in*

Scandinavian churches, p. 57-350) și doar unul din zona alpină (*Part III. Coin finds in churches in Central Alpine Europe*, p. 377-415). În același timp, ar fi fost utilă adunarea sistematică a întregului material numismatic sub forma unui *corpus* al descoperirilor, pentru ca volumul să reprezinte, totodată, un instrument de lucru relevant pentru o comunitate științifică mai largă.

Nu în ultimul rând, un fapt remarcabil îl reprezintă reluarea și valorificarea multor descoperiri anterioare, prin interpretări cu accente vizibile de istorie socială, în care moneda se transpune sub forma unei metafore a gândirii medievale. Cele mai multe dintre situațiile studiate sunt rafinate vizual de reprezentări grafice de foarte bună calitate, privind locul, frecvența sau asocierea monedelor cu alte artefacte din interiorul siturilor analizate. În final, cercetarea reușește pe deplin să demonstreze avantajele și necesitățile muncii interdisciplinare, față de un subiect restrâns, dar cu un potențial semnificativ.

Andrei BALTAG

Elena Arcuș-Jantovan, *Moneda și circulația monetară în Principatul Moldovei (1711-1859)*, Muzeul Național de Istorie a Moldovei, Chișinău, 2022, 267 p.

Teza susținută în vara anului 2020 de doamna Elena Arcuș-Jantovan, elaborată în cotutela internațională, sub egida a două instituții – Universitatea de Stat din Moldova (coord. conf. univ. dr. Sergiu Matveev) și Université Paris Sciences et Lettres (coord. dr. hab. Georges Depeyrot), a văzut recent lumina tiparului în prestigioasa serie Biblioteca „Tyragetia” a Muzeului Național de Istorie a Moldovei, în condiții grafice de excepție.

Absolventă a specializării Arheologie, autoarea, care a ales ca domeniu de cercetare Numismatica, a dovedit că stăpânește solide cunoștințe de istorie socială, economică și politică a veacurilor premodernității și modernității Țării Moldovei. Lucrarea pe care o discutăm aici reprezintă o încununare a cercetărilor anterioare ale autoarei care, în ultimul deceniu a publicat, ca

autor unic sau în colaborare, o serie de studii având ca subiecte aspecte legislative sau proiecte istorice de reforme monetare (*Proiectul reformei monetare a lui Alexandru Ioan Cuza*, în „*Conspecte numismatice*”, vol. IV, Chișinău, 2014, p. 40-43); circulația monetară în spațiul avut în vedere (*Aspecte din istoria circulației monetare în Galați în secolul al XIX-lea. Materiale din Arhivele Ministerului de Externe ale Franței*, în „*Studia Universitatis Moldaviae*”, seria Științe Umanistice, 4 (84), 2015, p. 102-104; *Circulația monetară în secolul al XIX-lea în Principatul Moldovei: corespondența comercială a Consulatelor franceze din Iași și Galați (1803-1866)*, în „*Tyragetia*”, s.n., XI/2, 2017, p. 119-126); diverse emisiuni monetare care au circulat în Moldova (*Dutch coins in the Principality of Moldova (1711-1859)*, în „*Studia Universitatis Moldaviae*”, seria Științe Umanistice, 10 (150), 2021, p. 7-22; *Emisiuni monetare rusești din patrimoniul Muzeului Național de Istorie a Moldovei (prima jumătate a*

secolului al XVIII-lea), în „Tyragetia”, s.n., XV/2, 2021, p. 59-68; *Monede de tip Sadagura din patrimoniul Muzeului Național de Istorie a Moldovei*, în „Tyragetia”, s.n., XIV/1, 2020, p. 285-293); mențiuni privind monede, prețuri și mărfuri reflectate în izvoare narative și documentare (*Călători francezi despre comerț, mărfuri și prețuri în Principatul Moldovei (a doua jumătate a secolului al XVIII-lea – prima jumătate a secolului al XIX-lea)*, în „Conspecte numismatice”, vol. V, Chișinău, 2015, p. 30-34; *Mențiuni privind moneda în Principatul Moldovei (1711-1859) în izvoarele scrise: cronici și colecții de documente*, în *Conspecte numismatice*”, vol. VII, Chișinău, 2017, p. 29-36). Alături de aceste câteva contribuții menționate aici, doamna Elena Arcuș-Jantovan face parte din colectivul seriei *Moneta Terrae Moldaviae*, fiind membră în echipa de editare a celui de al doilea volum – *Repertoriu tezaure* –, apărut la Iași, în anul 2019.

Lucrarea pe care o prezentăm este dedicată emisiunilor numismatice și a circulației monetare în Principatul Moldovei, autoarea stabilind ca borne temporale anii 1711-1859, reprezentând momentul instaurării domniilor fanariote, respectiv momentul Unirii Principatelor Române, perioadă în care politica monetară se afla sub controlul și autoritatea Imperului Otoman și, mai apoi, a Imperiului Habsburgic/Austriac și al Imperiului Rus. Spațiul avut în vedere este reprezentat de hotarele Principatului Moldovei la 1711, chiar dacă, în timp, administrarea unor părți semnificative a fost pierdută în urma cunoscutelor rapturi teritoriale (Bucovina în 1774-1775 și Basarabia în 1812).

Obiectivul principal propus de autoare l-a constituit „studierea și interpretarea modului de organizare și reglementare a circulației monetare în Principatul Moldovei”, iar pentru îndeplinirea lui au fost formulate obiective secundare precum „identificarea principalelor tipuri monetare din perioada respectivă și de rolul acestora în circulație, de impactul regimului politic instaurat, de diversele legi ce au abordat în mod direct, dar și indirect, problema monetară” (p. 9). Totodată, autoarea și-a propus alcătuirea unui repertoriu și o cartografiere a descoperirilor monetare, instrument care să stea la baza discutării unor

chestiuni privitoare la circulația monetară, la schimbările survenite în urma instaurării unor regimuri străine de dominație, la dezvăluirea unor aspecte privitoare la importanța descoperirilor arheologice de monede pentru cercetările numismatice, în special pentru istoria socială, economică și politică a Moldovei în general.

Cea mai mare parte a documentației pe care se sprijină cartea provine din fonduri arhivistice din Republica Moldova (Arhiva Națională a Republicii Moldova; Arhiva Muzeului Național de Istorie a Moldovei), România (Arhivele Diplomatice ale Ministerului Afacerilor Externe de la Galați și Iași), Franța (Centre des Archives Economiques et Financières, Savigny-le-Temple) sau Rusia (Архив Ленинградского отделения Института археологии АН СССР), dar și din informații adunate „ca urmare a vizitelor de studiu din muzeele județene ale României din spațiul Moldovei istorice și în cele raionale și naționale din Republica Moldova” (p. 5). Acestora li se adaugă un bogat material editat în diverse publicații de specialitate precum documentele unor tranzacții; acte cu referire la venituri și cheltuieli; acte privitoare la diverse datorii, împrumuturi, arendă; decrete, dispoziții generale, testamente și, nu în ultimul rând, sursele narative (cronici, rapoarte și mărturii ale călătorilor străini, memorii și jurnale).

Primul capitol (p. 13-47) al lucrării a fost dedicat istoriografiei temei și a izvoarelor scrise care i-au stat autoarei la îndemână. O trecere în revistă a activității antecesorilor arată faptul că subiectul lucrării a fost puțin tratat și, totodată, dovedește utilitatea acestei abordări. Premisa de la care pornește autoarea este aceea că o abordare a subiectului pornind doar de la analiza tezaurelor ca până acum oferă o imagine incompletă și că trebuie atribuit un rol important și descoperirilor izolate. Mai mult, „abordarea sistematică nu numai a circulației monetare din perioada antică și medievală, dar și a celei din epoca modernă, demonstrează, o dată în plus, că bogăția materialului numismatic necesită o examinare atentă, luându-se în considerare multitudinea de factori de natură diversă, ce au influențat circulația monetară din Principatul Moldovei, în lipsa unui sistem monetar național” (p. 20).

După expunerea rolului pe care documentația arhivistică și izvoarelor scrise în general l-au avut în demersul său științific, Elena Arcuș-Jantovan aduce lămuriri privitoare la: problema cursului monetar în perioada avută în vedere; la întrebuițarea talerului-leu până în primele decenii ale secolului al XVIII-lea, urmat de așa-numitul „leu de calcul” fictiv; la întrebuițarea monedei rusești și a raportului acesteia cu celelalte emisiuni străine din circulație; despre prezența pe piață a monedelor false. Toate aceste surse scrise avute la îndemână au permis autoarei să formuleze o lungă listă de monede care au circulat, în aceeași măsură, în ambele Principate extracarpatice și care au purtat denumiri diverse: lei (lei nemțești, lei turcești, lei bani împărătești, lei taleri, pol lei etc.), galbeni (galbeni strălucitori, galbeni olandezi, galbeni ungurești, galbeni nemțești, galbeni aur etc.), bani (bani noi, bani vechi, bani de argint etc.), ughi, zloți, ducați (turcești, olandezi, francezi, austrieci), guruși, piaștri, para, potronici, taler (spaniol, austriac), țechini (venețieni), ruble, rubya, beşlik, yüzlük, creițari, ort, sfanț, lețcaie, copeici, carboave etc. Desigur, diversele precizări din documente referitoare la monede certifică faptul că exista o monedă fictivă de calcul, iar monedele aflate în circulație aveau un curs diferit în comerț și în vistierie. Totodată, informațiile din sursele scrise oferă și posibilitatea unor estimări ale volumului masei monetare, precum și ale rolului atribuit diverselor tipuri de monede (p. 166).

Cel de-al doilea capitol (p. 49-130), intitulat „Izvoare numismarice”, aduce în discuție materialul numismatic descoperit în teren. Analiza descoperirilor arheologice de tip numismatic, pe de o parte, confirmă concluziile extrase din sursele scrise, iar pe de altă parte, le completează cu informații noi. Autoarea a avut în vedere 122 de descoperiri de tezaure monetare și 193 de descoperiri izolate. Toate aceste descoperiri din teritoriul întregii Moldove istorice, fie tezaure (II.2.2, p. 65-100), fie monede izolate (II.2.3, p. 100-130), regăsite și grafic pe primele trei hărți din „Anexele” lucrării (p. 234-236), ordonate alfabetic după numele siturilor, au fost descrise amănunțit, într-un catalog care face, încă o dată, cinste acestei lucrări. Riguros și, pe cât posibil, complet, acest catalog, care oferă

informații referitoare la locul și momentul descoperirii, precum și la conținutul și datarea pieselor numismatice, constituie un formidabil instrument de lucru pentru cercetătorii perioadei avute în discuție.

Pornind de la informațiile relevate de catalog, Elena Arcuș-Jantovan a formulat o serie de concluzii. De pildă, decăderea economică a celor două Principate și perturbarea comerțului, cauzate de repetatele invazii străine de la sfârșitul veacului al XVII-lea, este dovedită de prezența într-un număr mic a tezaurelor din prima jumătate a veacului al XVIII-lea. Mai apoi, în veacul așa-numit „fanariot”, monedele de aur turcești dobândesc un rol important în circulație. Pentru toată perioada studiată cele mai importante emisiuni monetare care au circulat în Moldova au fost cele din argint, în special otomane, dar și din Imperiul Habsburgic, rusești sau din Polonia. Totodată, această analiză atestă și o numită predilecție spre a economisi și tezauriza monede cu valoare mare, ceea ce făcea ca în uzul cotidian să predomine emisiunile cu valoare mică. Desigur, nu au lipsit din circulație nici monedele din cupru și bronz, în special a celor de tipul Sadagura. Diagramele realizate de autoare reflectă: „Frecvența emisiunilor monetare raportată la tipul de metal” (p. 52); „Raportul dintre emisiunile monetare turcești, rusești și austriece atestate” (p. 54); „Frecvența principalelor emisiuni monetare atestate” (p. 55); „Tipurile de tezaure” (economii; rituale; îngropate urgent) (p. 56); „Raportul dintre principalele tipuri de monede din structura tezaurelor” (p. 57); „Raportul dintre principalele tipuri de monede din cadrul descoperirilor izolate” (p. 58); „Raportul descoperirilor de monedă otomană din tezaure și descoperiri izolate” (p. 58); „Dinamica circulației emisiunilor monetare otomane” (înainte și după anul 1812) (p. 59); „Tipurile principale de monede otomane atestate” (p. 60); „Distribuția emisiunilor monetare rusești în funcție de contextul descoperirii” (p. 61); „Raportul descoperirilor de monedă rusească din tezaure și descoperiri izolate” (p. 61); „Dinamica circulației emisiunilor monetare rusești” (p. 62); „Distribuția emisiunilor monetare austriece în funcție de

contextul descoperirii” (p. 63); „Raportul descoperirilor de monedă rusească din tezaur și descoperiri izolate” (p. 64); „Dinamica circulației emisiunilor monetare austriece” (p. 64). Concluziile acestui capitol evidențiază faptul că în Moldova perioadei studiate au fost identificate trei tipuri principale de emisiuni: otomane, rusești și austriece. Mai importantă este observația că „din numărul total al descoperirilor de monede otomane, 97% sunt emisiuni din perioada 1711-1812 și doar 3% sunt din perioada 1812-1859. În cazul descoperirilor monedelor rusești, nu se observă o mare diferență, deoarece, [...] 44% se atribuie perioadei cuprinse între anii 1711 și 1812 și 56% – perioadei 1812-1859. În cazul descoperirilor de emisiuni austriece, se atestă 36% de descoperiri din perioada 1711-1774 și o creștere esențială a emisiunilor în perioada 1774-1859” (p. 166-167). Dacă în cazul monedelor otomane și a celor austriece diferențele sunt date de schimbările de ordin politico-administrativ, se pare că monedele rusești au existat pe piața din Moldova și înainte și după anul 1812.

Ultimul capitol al cărții, intitulat sugestiv „Aspecte privind moneda și circulația monetară din perioada 1711-1859” (p. 131-164), aduce în discuție alte câteva elemente care aduc lămuriri în privința subiectului general al lucrării, precum: contextul și cadrul de reglementare a politicii monetare în funcție de statutul politico-administrativ al Principatului și, în cazurile menționate, de modificările survenite după anexările unor teritorii de către puterile vecine; interzicerea emiterii unei monede a Principatului și a fixării cursului monetar, ceea ce a făcut ca în Moldova perioadei studiate să domine un haos în circulația monetară, cu atât mai mult cu cât nici unele dintre autoritățile emitente nu aveau un sistem bine pus la punct și nici simplu de interpretat; favorizarea unor emisiuni monetare proprii în teritoriilor anexate în 1775, respectiv 1812.

Capitolul dedicat „Concluziilor” (p. 165-168), deși destul de lacunar și telegrafic, confirmă îndeplinirea obiectivelor formulate la început. Autoarea reia ideea importanței surselor scrise și a descoperirilor numismatice în construirea demersului științific, admitând în final că haosul privind circulația monetară și chiar a folosirii unor termeni identici pentru a desemna emisiuni diferite

a fost cauzat de diferite regimuri de dominație și, desigur, de războaiele ruso-austro-turce.

Lucrarea are la final, alături de „Bibliografie” (p. 169-183), „Abrevieri” (p. 184-186) și „Rezumatul” lucrării în limba engleză (p. 187-189) și în limba rusă (p. 192-195), un extrem de util „Glosar” (p. 198-208) al monedelor care au circulat în Moldova în perioada studiată, un „Repertoriu” al descoperirilor monetare (p. 209-233), sintetizat sub forma unui tabel mai facil de utilizat, o serie de 13 hărți (p. 234-243) ale descoperirilor diverselor tipuri de emisiuni monetare și, în final, un număr de 30 de planșe (p. 244-267), de foarte bună calitate grafică, reprezentând facsimile ale unor documente din dosarele de arhivă studiate sau imagini color a zeci de emisiuni monetare care au circulat pe teritoriul Principatului Moldovei în perioada studiată.

În concluzie, după parcurgerea acestui volum, putem afirma că lucrarea științifică publicată de doamna Elena Arcuș-Jantovan impresionează prin rigoarea conceptuală, competența și masivitatea documentației, reușind să îmbine plăcut abordarea arheologică cu cea istorică. Alături de concluziile istorice ale acestui demers științific, lucrarea reprezintă și un util instrument de lucru care nu ar trebui să lipsească de pe masa istoricilor, fie ei arheologi, numismați sau interesați de istoria economică, socială și politică a Moldovei din veacurile XVIII-XIX.

Mihai-Bogdan ATANASIU